

КАРВОН ЙЎЛЛАРИДА

I

1588 йилнинг ёз ойлари. Пишиқчилик. Шаҳар дарвозаларидан арава-арава қовун-тарвуз, узум, шафтоли ва турли-туман мевалар кириб турмоқда. Ҳаводан шарбат, тандирдан янги узилган нон ҳиди келади.

Шаҳар расталари худди арафа кунларидагидек олаговур. Узоқдан қулоқ солган кишига гўё шаҳар ўртасидан катта бир дарё шовиллаб оқиб ўтаётганга ўхшайди. Салобатли, оғир мадрасаларнинг пештоқлари офтоб нурида жимжима қилиб, кўз қисаётгандек, ҳовлиқиб у ёқдан-бу ёққа югурган одамларни масҳара қилаётгандек...

Бозор кўчаларининг чорраҳаларига солинган усти қуббали тоқлар ва уларнинг ёнидаги тор расталар асалари инидек гувиллайди, ҳаммаёқ бозор аҳлининг шов-шувидан ларзага келади.

Абдуллахон¹ қурдирган тўрт бурчакли тимга савдогарлар кириб-чиқиб турар, бу ерга чориқ кийган, бўз чопонли фақир одамлар сира йўламас эдилар, чунки гишдан гумбаз тахлит ишланган бу ажойиб, салқин, нимқоронги тоқлар тагидаги дўконларда боёнлар киядиган ҳарир моллар харид қилинар, камбағалбоп қарбоз (бўз) эса тим орқасидаги усти қамиш билан ёпилган растада сотиларди.

Тимга кираверишдаги тоқнинг икки томонида шойи чопон кийган, симоби саллали саррофлар олдиларидаги баркашларга тангаларини уюб ўтирар эдилар. Улар озгина ҳақ олиб, пул майдалаб берар ёки Ҳиндистон, Эрон, афгон пулларини Бухоро пулига алмаштирардилар. Бу саррофларнинг Ҳожитархон², Қобул, Деҳли каби савдо марказларида шериклари бўларди. Уша шаҳарлардан келган савдогарлар бу ердаги саррофларга ортиқча тиллаларини ташлаб, улардан тилхат олардилар-да, ўз шаҳарларига бориб, уларнинг шерикларидан омонатларини олар эдилар.

Тими Абдуллахон ичида танлари қора, қотмадан келган саллали ҳиндлар, қизилмағиз араблар, қўк шойи чопонли, соқоллари хина билан бўялган Шамохий савдогарлари,

гул ёқали узун кўйлак кийган, серсоқол барваста рус савдогарлари тоқлар остидаги дўконларнинг тоқчаларига тизилган ҳарир молларни томоша қилиб юрардилар. Турли-туман рангдаги шойи-атлас, ҳаворанг бахмал, зарбоф кимхоблар ажнабийларнинг кўзини ўйнатарди. Тимнинг тепасидан тушган ёруғликда ҳаворанг ипак бахмаллар турли-туман тусга кириб товланар, уларни қўлга олиб, офтобга солинса — ойнадек, одамнинг акси кўринарди. Уларни кўпинча Мовароуннаҳрнинг бошқа шаҳарларидан, чет эллардан келган савдогарлар сотиб олиб кетардилар. Рус боёрлари бу ердан олиб кетилган зарбоф, бахмалдан кафтан кияр, боёр ва савдогар қизлари Бухоро шойиларига беланиб юрардилар...

Маскопга элчилар кетаётган эмиш, деган мишмишлар тарқалгандан кейин базозларнинг иши юришиб қолди, қимматбаҳо молларнинг нархи ошиб кетди, ҳатто касод молларнинг ҳам бозори чаққон, хунарманд-косибларнинг иши кушойиш топиб, қўллари илдам бўлиб қолди. Халқнинг ҳамма табақасига: хунармандларга, дўкондорларга, деҳқонларга ҳам жон кирди, чунки Россия бозорларида қимматбаҳо матолардан бошқа тайёр чопон, кўйлак-лозим, дўппи, белбоғ, жайдари пахта, хом тери, қуруқ мева каби нарсаларга талаб зўр эди. Одатда Россияга кетадиган элчиларга катта савдогарлар қарвони ҳам қўшилар, юзлаб туяларда той-той мол, пахта, тери, қоң-қоң қуруқ мева олиб кетар эдилар.

Бозорда шу овоза тарқалгандан кейин ҳамманинг па-тагига қурт тушиб қолди. Базозлар, хунармандлар мато-ларини қимматроққа пуллашга, қарвон савдогарлари ар-зонроқ олишга уринардилар.

Тимга кираверишда чап қўлдаги шинам дўконда икки киши чордона қуриб, олдиларидаги қутича устига бур-далаб ташланган нон билан узум еб ўтирардилар.

Буларнинг бири базозлар оқсоқоли Ҳожи Фаррух — олтмишларга бориб қолган, тетиккина чол эди. У суҳ-батдошига ўткир кўзларини тикиб:

— Нархимизни ерга урманг, ақун! Бизга жавр бў-лади, охэ! — деди.

— Нега жавр бўлсин, ака мулло! Маскопда саккиз олчин шойи йигирма танга турайкан.

— Иби! Йигирма танга? Гўшингизга³ янглиш кирип тўхтапту, мулла Шоқир. Ўттиз тангадан кам турмайду.

— Ака мулло, ўтган сафар Ҳожитархон борганимда зўр-базўр ўн саккизданга пулладим, азбаройи худо. Шун-дан-шунга жон ҳовучлаб, тўрт-беш танга ҳаён кўрмасак,

уят ахир! Бўлгани — ўн беш! — деди мулла Шокир қатъий қилиб.

— Ўн беш? Жинни бўлдингизми? — Ҳожи Фаррухнинг афти буришиб кетди. Оёғидаги гулчинли упука маҳсисини силаб жилмайди-да:

— Майли сиз учун ўн саккиз танга! — деди.

Қадимда улгуржи савдогарларга сотиладиган молларнинг нархини бозор оқсоқоли кесиб берарди. Унинг айтгани айтган, дегани деган, сўзини икки қилиб бўлмасди. Базозлар бу масалада унга сўзсиз итоат этардилар.

Ҳожи Фаррух нархи наво тўгрисида келишиб олгандан кейин, қўлига қоғоз олиб, базозларнинг рўйхатини тузди ва ҳар бир номнинг рўнарасига улардан харид қилиш мумкин бўлган молларнинг миқдорини ёзиб қўйди.

— Нега хомуш тўхтадингиз? — деди оқсоқол афти бурушиб кетган мулла Шокирга кулиб қараб. — Тан тортмай олаверинг! Мол етмаса — жон. Пулингиз камлик қилса, нисфини насияга бергаймиз. Лафз бир — худо ҳам бир!

Мулла Шокир қариб-чириб юролмай қолган фарзандсиз Ҳожи Ҳамдамбойнинг бош гумаштаси эди. Бой ўз гумаштасини бир печа марта сишаб кўриб, тўгрилигига ишонч ҳосил қилгач, ҳамма ишни унга топшириб қўйганди. Мулла Шокирнинг эрки ўзида, хўжасининг ишини ўз билганича бошқарар ва ҳеч қачон зиён кўрмасди.

У асли шойибоф устанинг биттаю битта ўғли эди. Отаси уста Муин ўз фарзандининг келажаги тўгрисида кўп ўйларди: «Шу болам ҳам катта бўлармикин, ҳунар ўрганиб, ишимни қўлимдан олармикин», деб бош қотирарди.

Уч шогирди ва бир халфаси бўлган бу уста дехқонлардан пилла олиб, уйида пилла тортар, хотини билан икки қизи чарх айлантириб инак йигирар, ўзи эса халфаси билан чуқурга — дўконга тушиб олиб, шойи тўқир эди. Шўх ва ўйинқароқ Шокир мактабдан келгандан кейин сассиқ буг билан тўлган пиллахонага кириб, пиллакашларга бир оз ёрдам берган бўлар, кейин юраги пишиб кетиб, рангрезлик қилаётган шогирдининг олдида ивирсиб юрар, сўнгра дастгоҳ ёнида ишлаб турган отасининг орқасидан келиб кучоқлаб оларди. Дўмбоққина, кўзлари чақнаган Шокир ўзининг ёлғиз ўғил эканлигини, отаси унга қўл кўтаролмаслигини тўрт ёшлигидаёқ пайқаб олган эди. У баъзан кўчага қочиб чиқиб кетарди-да, ўртоқлари билан ён қўшнилари бўлган бева кампирга ҳовуздан сув келтириб берар, бозор кунлари эса ўша кампирнинг бир

хафта давомида йигирган икки-уч калава ипини сотиб берарди. Отаси: «Бу бола девона чиқмасайди, ўз уйимиздаги иш бошимиздан ошиб-тошиб ётибди-ю, бировларнинг хизматини қилиб юради,— деб ўйлар эди.— Ке, кўй, шунинг ҳам гамини еб ўтирасанми? Кўзи пишиб юрса, ахир бир кун ўрганиб кетар, олахуржун бўйнига тушгандан кейин ишламай қаёққа боради!» — деб ўзига-ўзи таскин берарди. Кейин ўглининг хунар ўрганишга тоби йўқлигини кўриб, уни ўқитиб, мулла қилиш ниятида мадрасага берди. Бироқ Шокирнинг мадраса тупрогини ялаб ётишга тоби йўқ эди. Минг йил илгари ёзилган китобларнинг ўлик сўзларини ёдлаб ўтириш бу жонли, сергайрат йигитнинг феълига тўғри келмасди. У мадрасанинг зиндонга ўхшаш тор ва нимқоронги хужрасида узоқ ўтиролмас, юраги сиқилиб, кўчага чиқиб кетарди. У фақат таътил кунларигина уйига келганида ранги ўзига келиб, енгил нафас оларди. У тўқилган матоларни отаси билан бирга кўтариб, тимга олиб борар, у ерда савдогарларнинг узоқ мамлакатлар тўғрисидаги ҳикояларига астойдил қулоқ соларди, ўзи ҳам сафарга отлангиси келарди. Отаси ўглининг мулла бўлолмаслигини пайқаб, уни Ҳожитархон ва Қозонга қатнайдиغان Ҳожи Ҳамдамбойга гумашталиққа берди. Мадрасада бир йил таҳсил кўргани учун уни мулла Шокир деб юритадиган бўлдилар.

Ҳозир у тимда, Ҳожи Фаррухнинг дўконида ўтирар экан, жиддий, пешонаси тиришган, молни арзонроққа олиб, қимматроқ сотиш устида бош қотирар эди. У қийиша-қийиша, нархи наво тўғрисида келишиб, ишчи бақамти қилгандан кейин, харид қилинган матоларни Ҳазратимом дарвозаси яқинидаги катта саройга элтиб қўйиш тўғрисида хизматкорларга буйруқ берди.

* * *

Бозор аҳли ўз ишини битириш билан овора экан, Москвага элчи қилиб юборилаётган Муҳаммадалибек билан Дўсим арқда, хоннинг ўнг қўл вазири — меҳтарнинг хўзурида ўтириб, унинг гапларини диққат билан тинглашарди. Бошига катта симоби салла, эгнига ҳарир шойи чопон кийган, соч-соқоли оппоқ, икки бетида тарам-тарам қизили бор меҳтар тўрдаги зар тўшак устида ўтириб, элчиларга йўл-йўриқ берар эди. Торгина узун деразадан нақшинкор салқин уйга хира ёруғ тушиб турарди. Меҳтарнинг рўпарасида ўтирган баланд бўйли, қошлари ўсиқ,

кўзлари катта-катта Муҳаммадалибек тоза ювилиб-таралган, дукартланган соқолини аста силаб, жилмайганича сабр билан унинг сўзларига қулоқ солар, либосидан хушбўй ҳид анқир эди. У доим устига гулоб сениб, оғзини мисвоқ билан тозалаб юрарди. Балхда ҳокимлик қилиб турган шахзода Абдулмўмин тарафидан элчи бўлиб кетаётган мўғулбашара Дўсим эса тоқатсизланиб, ўтирган жойида қимирлаб қўяр, гоҳ қашиниб, гоҳ бурнини қовлаб, атрофга алангларди. Эгнига ҳарир чонон кийган бўлса-да, унинг баданидан от ҳиди келиб турарди. Меҳтар мингирлаб гапираркан, Дўсимга қараб бурнини жийирар, афтини буруштирарди.

— Бир неча сўз хотирга келиб эди, айтмоқлик вожиб кўринув,— деб сўзида давом этди меҳтар салобат билан. — Аввал улким, Маскоп улуг кенослари бирла дўстлиғ шевасида сўйлашмоқ, баъд инъомлар ила анинг кўнглини овламоқ лозимдур, тоинки ҳар икки подшонинг аросидани савдо-тижорат ишлари равнақ топғай. Яна улким, ўрис юртида Бухоро савдогарлари бож-хирож лафзини эшитмасинлар, агар биз томонга ўрис савдогарлари келиб тўхтаса, биз доғи бож олмайдуرمىз. Ҳожитархон боргон бизнинг савдогарлар хафа бўлиб келонтилар, охэ. Баҳри Хазарда кема дарғалари аларга ўн беш сўмдин бож солиб тўхтабдурлар, бо Ҳожитархон кеноси томга пули олибдур. Сиз оқ подшога, яъни Маскоп улуг кеносига айтингким, тужжор⁴ аҳлининг бошидан бож-хирож балосини даф этсин. Яна улким, Бухорода оқу сариқ шоҳи, кимхоб, бахмал касод бўлиб тўхтапту. Ақун, биз бу молларни сотмоқ учун ўрис бозорларини илкимизга олмоғимиз зарур. Афсуски, Кучумхон дастидан икки ароға совуқлик тушди. Ул жаноб оқ бий арзига еткурингим, биз Кучум бирла Маскоп аросига тушмайдуرمىз, бетараф, яъни холис қолурмиз. Ҳиммати олий гумон қилмасунким, биз Маскоп душмани бўлгон Кучумхонга кўмак беропмиз деб, аммо маъкур хон бирла ҳам савдо қилиб турғаймиз. Сизларнинг вазифангиз икки улус аро дўстлиғ ипларини маҳкамламоқдур, тоинки муҳолифат мувофиқатчилик бирла мубаддал бўлғай.

Меҳтар элчиларга йўл-йўриқ кўрсатаётган маҳалда, хоннинг махфий ишларини бошқарувчи Қулбобо Кўкалдош Ҳожи Бахшилло билан ўз уйида суҳбатлашиб ўтирарди. Ўймакор тоқчаларга зич қилиб тизилган қимматбаҳо чинни идишлар, тилла ва қумуш кўза, қадаҳлар деразадан тушган кечки қуёш ёруғида ялт-юлт қилиб товланарди.

Соч-соқоли оқариб кетган бўлса-да, мўйлови билан қоши қоп-қора, кекирдаги туртиб чиққан аъён ўнг кўзини қисиб, рўпарасидаги ўтирган чағир кўз, чўққи соқол, турки совуқ ҳожига гўё уни биринчи марта кўраётгандек, тикилиб қарар эди:

— Ҳанузгача бизга қилгон хизматларингиз бадалига биз доғи ёрдамимизни аямадик: ер-сув иноят қилдик, иншолло, кам бўлмадингиз чоғи. Сизга яна бир хизмат бор, илдайроқ ўтиринг!

Ҳожи Бахшилло Кўкалдошга яқинроқ ўтириб, қулогини динг қилди:

— Қулогимга илинди, сиз жаноблари ҳам Маскоп сари азимат қилмоқ ниятида экансиз...

— Рост айтдингиз, ака мулло. Бандангиз ҳам уч-тўрт тева мол олиб, мулла Шокирга ҳамроҳ бўлиб кетмоқ ниятидадурман.

— Яхши ният — ёрти мол, ишингизга худо куюйини бериб тўхтасин. Мен ҳам беш-тўрт тева мол қилиб берай, акун, фойда-зиёнига тенг шерик бўлайлик.

— Жоним бирла, сизга хизмат қилмасам, кимга хизмат қилай, охэ.

— Садоқатингиз учун ҳазор раҳмат.

Кўкалдош шундоғ ҳам қисилиб қолган ўнг кўзини яна қисиб, чап кўзини ўқрайтириб, деди:

— Савдо-сотик иши бирла машғул бўлиб, ўз вазифангизни хотирдан фаромуш қилманг. Сиз, аввало, хоннинг кўз-қулогисиз. Сафар чоғида бўлган муҳим гапларни махфий суратда бир қоғозга ёзиб, ани тумор қилиб тақиб олинг, тоинки ҳеч кимарса пайқамасин.

Ҳожи индамай қовоғини солиб, бош эгиб қўйди.

— Нега хомуш тўхтадингиз? Оё, вазифангиз кўнглингизга тегдиму?

— Йўқ, тақсир.

— Бул вазифани сиздин бўлак ҳеч кимарса қилолмай-дур. Ушбу ишнинг этокига ҳар кимарсанинг илки етмай-дур. Хоҳлайманким, сиз аввалгидек ўз вазифангизни унутмагайсиз. Баъдаз сўз шулким, Ҳожитархон боргонда ўшал ерлик Лопата номли ўрис савдогарга ушбу совгани беринг. — Аъён ипак латтага ўроғлиқ буюмни узатди. — Ўн икки мисқолли сариг ёқут. Илкингизга не берса, тумор қилиб бўйнингизга, ҳар не сўз деса — қулогингизга илиб олинг. Аммо зинҳор ўруслар кўнглида шубҳа йилонини уйготманг, ўшал ерлик нўғойлар бирла гапурушманг. Сиз исёғ-совуғни тотгон, яхши-ёмонни кўрган одамдурсиз. Бемулоҳаза иш қилмай-дурсиз. Агар шул ишни анжомига

еткурсангиз, Хуросондан эллик таноб ер суюргол қилур-
миз. Аммо гофил бўлманг!

— Хўп, тақсир.

— Яна қулоғингизда бўлсунким, Маскоп саройи ва
подшо хонадони борасида эшитган сўзларни хотира ишига
маржон янглиғ тоқиб олинг.

— Хўп, тақсир.

Улар дастурхон устида анча вақтгача гаплашиб ўти-
ришди. Хайрлашиш вақти келганда Қулбобо Қўкалдош
илжайиб:

— Ўзингиз бирла бо кимларни олиб бормоқ нияти-
дадурсиз? — деб сўраб қолди.

— Эроний хизматкорим ила ясирим⁵ Заҳрони.

— Иби! Пешонангизга битган бул қимматбаҳо гав-
ҳарни, бул нозанинни йўлда йитириб қўйишдан қўрқмай-
сизму? — деди аён фосиқона илжайиб.

— Тақсир, гўшингизга илингандур: машойиҳлар
айтибдурларким, сафар камарини белга боглогон киши
соҳибжамол ёрини уйда қолдуруб кетмасун, деб. Ҳеч ким-
сага эътиمود⁶ йўқ.

— Орий, рост айтдингиз. Аммо йўлда эҳтиёт бўлгайсиз.
Тоғи кабутарингизни лочинга олдуриб қўйманг.

Қўкалдош Ҳожи Бахшиллонинг боғига борганда ушинг
янги сотиб олган жорияси Заҳрони кўриб, ҳаваси келган
эди. Уша маҳалда қул хотинлар номаҳрамдан қочмас,
ҳатто хўжасининг базмларида ярим яланғоч ҳолда рақс
этар эдилар. Шарқ султонлари, беклари, аёнларининг
саройларида кўкраклари билан тиззаларининг юқори
қисмигина ўртилган қул раққосалар кўп эди. Ҳукм-
дорлар халқдан талаб олган бойликларини аямай, тез-тез
зиёфат бериб турар, шароб ичиб, жорияларнинг рақсла-
рини ҳузур билан томоша қилар эдилар.

Қулбобо қорачадан келган мўрчамиён Заҳрони эсла-
ганда жилмайиб:

— Есингиз тушмагур асру кўзга яқин, эҳтиёт
бўлинг, доғи кўзикиб қолмасун, — деди.

— Эҳтиёт қилурмен, тақсир, — деди Ҳожи похуш-
ланиб.

— Бундин роппа-роса ўттиз йил аввал, яъни умрим
гўлшанининг баҳорида бир кун Пойостона гузари сари
қул харид қилғоли боргон эрдим, — деб гапга тушиб
кетди Қўкалдош ажойиб бир хотирот хаёлида жонланган-
дек тиржайиб. — Гузарда бир соҳибжамол эроний қизни
кўрдимким, анинг меҳри кўнглимга жой олди. Қийишмай,
они юз тиллога сотиб олдим. Кечалари шамғи рухсори

бирла хонам ёруг, кўнглим уйи мунаввар эрди. Аммо менга бир толесизлик рўй берди. Бахт қушимни фалокат бой-қуши чанголига олиб қочди. Каминанинг бир қули бирла ул жориям тил бириктириб қочибдур. Орқаларидан одам қўйиб қувлатдим ва лекин навкарларим аларни тополмай қайтиб келдилар. Аларни на осмонда топиб бўлди ва на ерда. Бу мудҳиш ҳодисадин сўнг бир ойга довур ўзимга келолмай юрдим, бу ёруг дунё кўзимга қоронғи бўлди...

Ҳожи Бахшилло аённинг узундан-узоқ ҳикоясига қулоқ бериб, ўзини эснашдан зўрга тийиб ўтирди. Кечки овқатни еб, устидан бир пиёла қайнаган совуқ сув ичгандан кейин ўридан туриб таъзим қилди-да, кетишга рухсат сўради.

— Хайр, панойи худо, боринг! Аммо бояги гапларимни хотирдин фаромуш қилманг, — деди аён хайрлашиб.

II

...Бир ой илгари Бухородаги Урганч саройининг кунга тескари тушган торгина бир ҳужрасида иккита қул аёл ўз қисматини кутиб ўтирарди. Уларнинг бири мовий кўз, қўнғир соч, бўйчан, қотмагина аёл бўлиб, бир қарашдаёқ унинг қорли шимол ўлкасининг қизи эканлигини пайқаб олиш қийин эмасди. Унинг ёши ўттиздан ошган бўлса-да, ҳали ўз чиройини йўқотмаган, маъюс чеҳрасида сокин бир ифода, сабру тоқат кўзга ташланиб турарди. Бу аёлнинг кўзларида бераҳм қисматнинг совуқ шамоллари ҳам сўндирилмайдиган ҳаёт шами милтиллаб ёнарди. У қоқшол қўллари билан тиззаларини кучганча иккирт бўз кўрпача устида мўққайиб ўтирар ва бетоқат бўлиб, ух торта-торта, у ёқдан-бу ёққа юриб турган ёшгина дугонасига оналик меҳри билан қарарди.

— Ўзингни бос, Захро! Кел, ёнимга ўтир. Нима қилсан ўзингни беҳудага уринтириб, — дерди аёл майин овоз билан. — Ҳадеб ух тортаверишдан бир чақалик фойда йўқ.

— Юрагим гамдан портлаюр, божи. Ўзимни ҳаро қўйим! — деди ёш қиз.

— Юрагингни кенг қил. Шошма, зора бир яхшилик бўлиб қолса.

— Ҳарна ўлсайди, бу золимнинг алиндан қуртулуб чиқиб кедайдик...

Фалокат гирдобига тушган бу чорасиз қул аёлларнинг хўжаси Бердиннёз карвонсарой ҳовлисининг бир

чеккасидаги сўри устида саройбон билан гаплашиб ўтирар ва бозорнинг касодлигидан нолир эди.

— Уч кун бўлди, икки есирни сота билмам,— деди ў олти ойлик қўзининг терисидан тикилган чўгирмасини бошида силжитиб.— Менда гўзал бир раққоса қиз бор, дея пулдор кимсаларга даракчилар юбордим, аммо харидордан дарак йўқ.

— Сен кўп ошиқма, эҳтимол харидори йўлда келаётган чиқар,— деди барваста, бир кўзи гилай саройбон дўриллаб.— Мол қанча бўлса ҳам харидор топиладур. Аммо-лекин қаю саройга кирсанг: «Қул оласизми?» — деб сўрайдурлар. Абдуллахон Хуросонга босқин қилгон кундин бошлаб, қулнинг бозори касод бўлиб, нархи тушиб кетди. Пойостона гузаридagi қул бозори бирам чиройли есирлар ва йиғитчалар бирла тўлганки... Ҳе, агар ҳамёнда пул бўлгандайди...

— Рост гап, қул уруғи кун-бакун кўпаяётир. Қўлимдагиларни тезроқ пуллаб олишим керак, бўлмаса алар ўз хушини еб қўядурлар.

— Бўлмаса-чи! Қул деганини яхши боқмасанг, ориқлаб кетадур, бозор кўтармай қоладур,— деди саройбон Бердиниёзнинг пешонасига қараб.— Хусусан, аёллар... позик мол... Сизга бир сир айтай. Агар есирларим сотилсин десангиз, дуойи қаринжани ўқийберинг, нафи кўп.

— Ҳа, билурмен. «Ё Жаброилу, Азроилу, Мекоилу, Исрофил...» — деб қулдорлар дуосини ўқий кетди Бердиниёз.

Тошюрак қулжаллоб худога ялиниб-ёлвориб, ўз касбкорига кушойиш тилар: «Э, тангрим, шул маҳалгача ишимга ривож бериб келдинг, бундан сўнг ҳам мени унутма», деб ёлворарди. Шу топда бурчакдаги хужрадан маъюс бир муножот овози эшитилди. Дарвозабон бир дам қулоқ солиб туриб:

— Аллаким ув тортиб йиглаётир,— деди.

— Йиглаётгани йўқ, худойга ёлвориб муножот ўқийётир,— деди Бердиниёз.— Ўрис аёл... Бориб товушини ўчирмасам, юракни гаш қиладур.

Жаллоб ўрнидан ирғиб туриб, есирлар ўтирган хужра олдига келди, ҳалқаларига катта бурама қулф солиб қўйилган ўймакор эшикни қаттиқ тақиллатди.

— Ўхумого-да, қўймиийр, жони жаҳаннама гатсин,— деди Захро.— Қўй бошингдан гечан сўзлари дегин.

Эронлик Захро уч йил ичида ўз она тили бўлган озарбайжончани бир оз унутган, ўзбек, туркман сўзларини

аралаштириб гапирарди. Рус аёли эса ўзбекчани мукаммал ўрганиб олган эди.

...Алёнка князь Боровскийга қарашли бир деҳқоннинг арзанда қизи эди. Отаси князнинг ерини ҳайдаб, экинни экар, қизи эса онаси билан князнинг кўрасида мато тўқир эди. Кеча-кундуз ишласалар ҳам қоринлари нонга тўймас, қиш кунлари қора унга кепак қўшиб нон ёпиб ер эдилар.

Алёнка ёши ўн олтига етганда князнинг Ивашко деган бир қароли билан севишиб қолган эди. Бироқ князь ошиқ-маъшуқларнинг тўйига рухсат бермади. Алёнка новдадек хипча бел, чиройли бир қиз эди. Князнинг нияти бузилган бўлса керак, уни ўз уйига оқсоч қилиб олмоқчи бўлди. Қиз эса йигит билан жанубга — Дон томонга қочмоққа аҳд қилишди. Ота-оналари уларга оқ йўл тилаб, озиқ-овқатларини тамлаб, йўлга узатиб қўйдилар.

Алёнка билан Ивашко не машаққатлар чекиб, Дондаги казак қишлоқларининг бирига етиб олишди. Бу ерда уларга ўхшаш қочоқлар жуда кўп экан. Усти йиртиқ-ямоқ, қорни оч бўлган бу одамлар овқат учун ҳар қандай ишга ёлланаверар эканлар. Алёнка билан Ивашко ҳам бир казакка ёлланиб кун кечира бошлашди. Қисқа бир муддат бирга яшаб ширин умр кечирдилар. Бироқ уларнинг бахти қора булутлар орасида чақнаган яшин каби лип этиб кетди.

Орадан уч йил ўтгач, уларнинг қишлоғига қоқ ярим кечада нўғойлар бостириб кириб, бой казакларни талаб, кўп одамларни банди қилиб олиб кетдилар ва Хивага олиб келиб сотдилар. Қулжаллоб Алёнкани эридан айириб, урганчилик бир бойга эллик тиллага пуллаганди.

Қулдорлар эрни хотиндан, акани укадан ажратиб сотар эдилар. Чунки эри хотинини, ака укани нияти бузуқ одамлардан химоя қилиши мумкин эди.

Заҳрони ҳам акаси Зайнолдан ажратиб, қулжаллоб Бердиниёзга сотган эдилар. Заҳро Хуросоннинг қунботар томонидаги Садапрустоқ бўлукида яшовчи озарбайжонлик бир деҳқоннинг қизи эди. Абдуллахоннинг каллакесарлари бу қишлоққа бостириб кириб, қаршилик кўрсатган эрларни қириб ташладилар, ёш қиз ва йигитларни банди қилиб, Бухоро, Хива, Чоржўй бозорларида мол каби сотдилар.

Ориқлаб кетган оху кўз Заҳрони Бердиниёз бир аскардан арзон-гаровга сотиб олиб, уйига олиб келган ва уни кўз қорачигидек асраган, пайнаслаб боқаётганди.

— Ох, ўз қардошими гўран вақтим ўларми? — деди Захро бетоқат бўлиб.

— Умидингни узма, синглим, албатта кўрасен. «Тоғ тоғ билан қовушмайду, аммо одам одам билан қовушадур», деган гап бор.

— Ой олло, дедигинг галсин, — деди Захро дуо ўқиб. Сўнгра шиалар мазҳабида авлиё бўлган шахсларнинг номларини тилга олиб пичирлади: «Ё имомлар, мадад айланг ман нотавона».

Алёна ҳам бир бурчакка ўгирилиб, тиз чўкиб олди-да, ўқтин-ўқтин бошини тошга уриб, ибодат қила бошлади.

Бердиниёз шойи кўрпача устида ёнбошлаб ётган маҳалда дарвозадан атлас чопон кийган ўрта ёшли бир киши кўзларини чақчайтириб кириб келди. Бу катта савдогар Ҳожи Бахшилло эди.

Саройбон билан қулжаллоб ўринларидан ирғиб туриб, таъзим қилишди.

— Келсинлар, марҳамат қилсинлар.

— Карвонбоши Қутлуг Муродбой шу ердами? — деб сўради келган киши саломга алик олиб.

— Йўқ, тақсир, Пойостонага кетиб эрдилар.

— Ҳай, аттанг, ул кишига зарур бир ишим бор эди.

— Жаноблари ўтира турсинлар, карвонбоши ҳадемай келиб қолар.

Ҳожи Бахшиллонинг юзи сохта бир табассум билан ёришган бўлса ҳам, лекин унинг чағир кўзлари ўқрайиб турар, бу кўзлар шишадан қилинганга ўхшарди. Совуқ башараси унинг раҳмсиз, дағал, риёкор бир одамлигидан далолат бергандай бўларди.

Саройбон дастурхонга ўтиришга қистаса ҳам мутавалли шошиб турган, бир нарсани ахтарган кишидек алаңглай бошлади. Кетиш олдида у Бердиниёзга илжайиб:

— Сизда бир раққоса қиз бор, деб эшитдим, — деб қолди.

— Ҳо, тақсир, рост айтадилар. Бухорода бу янглиғ ўйинчи қизни топмоқ қийин. Агар харид қилмоқ бўлсалар...

— Йўқ, йўқ, шунчанки сўраб тўхтадим.

«Ҳа, айёр, — деб ўйлади қулжаллоб, — Захронинг таърифини эшитган, лекин уни арзон-гаровга сотиб олиш учун тулкидек муқом қиляпти».

Ҳожи худди кетмоқчи бўлган кишидек дарвозага қараб юрди. Қулжаллобнинг тарвузи қўлтигидан тушиб:

«Чиндан ҳам олиш ниятида эмас экан», деб ўйлади. Бироқ шу он риёкор Ҳожи:

— Акун, сотиб олмасам-да, есирингизни бир кўриб кетай,— деб қолди.

— Марҳамат.

Бердиниёз харидорни кутиб, аёлларни ясантириб қўйган эди. Заҳронинг эгнига шойи кўйлақ, бошига зар дўппи кийгизиб, белига кавказча камар боғлатган, сочини орқаси билан битта қилиб ўрдирган эди. Алёнка ҳам дока кўйлақ кийган, бошига оқ солган эди.

Ҳожи беданага кўзи тушган қарчиғайдек Заҳрога қия боқиб, турган жойида бир нафас қотиб қолди. Ўрта бўйли, хипча бел, қорачадан келган бу қизнинг юмалоқ юзи худди янги пишган шафтолидек майин туклар билан қопланган, чехраси маъсум ва ҳазин бир табассум билан ёришиб турарди. Лаъл сингари қип-қизил лаблари орасидан сал-пал кўриниб турган тишлари дурдонага ўхшарди. Кўзлари юмилганда, узун киприклари остига соя ташлаб, ҳуснига ҳусн қўшарди. Фалокат гирдобига тушган бу ажойиб гул ўз чиройини йўқотмаган, ҳаёт ниҳолчаси бало тошлари орасидан ёриб чиқиб, гуллаб турарди.

Баднафс Ҳожи бу ҳаёт гулини кўргач, қўл чўзиб, уни узиб олгиси келди, нафаси тикилди, кўзи тинаёзди. Бироқ қулжаллоб олдида турганини ва агар сир бой бериб қўйса, ортиқча чиқимдор бўлиб қолишини англаб, дарров ўзини ўнглаб олди, шу он юзида сохта менсимаслик аломати пайдо бўлди. Ўзини бепарволикка солиб:

— Қанча берай, акун? — деб сўради.

— Эллик беш тилла, камига унамайман.

— Эллик беш? Иби! Гапурманг-э! Ундан кўра икки есир олсам бўлмайдими, охэ? — Ҳожининг юзи чўзилиб кетди.

— Мен бу қизни икки тугул, тўрт есирга ҳам алишмайман. Бу янглиғ раққоса хон саройида ҳам йўқ.

— Қирқ берай.

— Бўлмайдур.

Мутавалли имлаб жаллобни бир чеккага чақирдида, қулоғига бир нима деб шивирлади.

— Йўқ, йўқ,— деди жаллоб бош чайқаб,— ўз қизимдек асраганман, азбаройи худо!

Эски қулжаллобнинг сўзига ишонса бўларди. Кўнгли хижил бўлиб турган мутавалли унинг гапини эшитиб таскин топди, савдолашиб эллик тилла бермоқчи бўлди.

— Манави ўрис аёлини ҳам қўшиб олиб кетинг.

— Даркори йўқ.

— Үрис бандилар галамисликни билмайдур, — деди дарбозабон сўзга аралашиб. — Яхши боқсангиз, хушмуомала бўлсангиз, жонингизни киргизадур.

— Олинг, арзон берай. Ҳзи назаида, бунинг устига, мато тўқишни ҳам биладур.

Алёнка билан Захро бу савдо-сотиқ манзарасини ташвиш билан кузатиб турардилар, уларнинг ранглари бўзариб, юраклари пўкилларди. Харидорнинг чақчайган кўзлари, юзидаги дагаллик аломати уларни қўрқувга солган эди.

«Ё имомлар, мадад айланг, паноҳингизда сақланг», деб пичирлади Захро. Алёнка ҳам христиан авлиёларининг номини тилга олиб дуо ўқир, тинмасдан пичирларди. Мутавалли қийиша-қийиша Алёнкани ҳам ўттиз тиллага сотиб олди. Саксон тиллани нақд санаб бериб, есирларни ўз ҳовлисига жўнаттирди.

III

Ҳожи Бахшилло Алёнкани Ромитондаги мулкига юбориб, Захрони шаҳардаги ҳовлисида олиб қолди. Унинг қулдан ҳам хор хотини Ширбудинда турарди. Ҳожи ўз хотини, бола-чақаларини ҳам унутиб, кечаю кундуз Захронинг атрофида парвона бўлиб қолди. Унинг кўнглини овлаш учун ҳарир кўйлақлар, қимматбаҳо тақинчоқлар олиб берди. Бироқ буларнинг ҳеч бири қизнинг юрагига сиғмас, кўнглини кўтармасди. Бошда у озгига туз ҳам олмай, рўмоли билан юз-кўзларини беркитиб ўтирар, Ҳожига хотин бўлгандан кўра очдан ўлишни афзал кўрарди. Унинг хизматида бўлган чўри хотин (бир вақтлар Ҳожининг отаси қул бозоридан сотиб олган эроний кампир) унга лазиз таомлар нишириб, алдаб-сулдаб едирмоқчи бўларди. «Емасанг ориқлаб кетасан, хунук бўп қоласан, унда сени Ҳожи қишлоққа огир ишга юборади, касал бўлиб ўлиб кетасан. Сен ноумид бўлма, балки кейинроқ озод бўлиб кетарсан», деб аврарди у. Захро унинг сўзига учиб, оз-оздан овқат ейдиган, ҳеч кимга кўрсатмай ҳарир кўйлақларини кийиб кўрадиган бўлди...

Ёшлигида Захро чиройли йигитларни кўрганда, муҳаббат унга эришиб бўлмайдиган бахтга ўхшаб кўринарди... Энди нафратли Ҳожининг домига илингандан кейин муҳаббат сўзини эшитганда кўнгли гум кетадиган бўлиб қолди... Лекин бора-бора, қуш ўз қафасига ўргангандек, у ҳам ўз аҳволига кўника бошлади. Баъзан ҳеч ким йўғида

у ёқ-бу ёққа қараб, дёвордаги қозикқа осиглик доирани олардан секкираета чертиб, гардишдаги халқаларнинг шилдирига қараб солар, елкаларини учириб қўяр, беихтар обқлари ўйинга тушиб кетарди. Бироқ ташқаридан тўқ этган овоз эшитилса, ўйиндан тўхтаб, доирани қозигга илиб қўярди.

Орадан бир ой ўтгач, Ҳожи рус элига сафар қилаётганини, уни ҳам ўзи билан олиб кетмоқчи бўлганини билдирганда, негадир Заҳронинг кўнгли очилиб кетди. Алёнка унга ўз юртидаги илвасини тўзи қалин ўрмонлар, оққушлар сузиб юрадиган тиниқ қўллар, денгиз каби кенг дарёлар тўғрисида гапириб берган эди. У хўжасининг гапини эшитиб: «Алёнканинг юртини кўриб келаман», деб хурсанд бўлди, ёш юраги яхшиликдан дарак бераётгандек қувончга тўлиб, дукиллаб ура бошлади. Ҳожи ўз есиригининг хурсанд бўлганини кўриб, кўнгли таскин толида, сафар анжомини тайёрлашга тугинди.

Элчи Муҳаммадали, Дўсим ва мулла Шокир ҳам сафарга ҳозирлана бошладилар. Муҳаммадали ўзи билан бирга иниси, ўгли, қизини, уч нафар хизматкор қули, бақовулини ҳам олиб кетаётган эди. Дўсим ҳам унда қолишмай, беш-олти навқар-чоқарини эргаштириб олиб кетмоқчи эди. Ўнлаб хизматкорлар, қуллар, позанин жориялар қуршовида яшаб ўрганиб қолган аъёнлар сафарда ҳам роҳат-фароғатларини тарк этишни истамас эдилар. Шу сабабдан Ҳожи Бахшиллодек бой киши ўзи билан бирга фақат икки кишини — бир хизматкор қули билан жориясини олиб кетаётгани кўн одамларни тааж-жублантирди.

Икки ҳафталик тайёргарликдан кейин, ўнлаб туяларга моллари ортилган қарвон саҳар чоғида Ҳазратимом дарвозасидан чиқди. Энг кейинги туянинг бўйнига осилган катта қўнгироқ жаранг-журун қилиб, ҳуранманд-қосибларнинг ишларига қушойиш тилагандек бўлар эди. Энг олдиндаги нортуюни кичкинагина оқ эшак минган телпакли йўл кўрсатувчи етаклаб борар, савдогарларнинг баъзилари туяларга, баъзилари отга миниб олган, қарвоннинг олдида, орқасида, икки томонида қуролли соқчилар борардилар.

Савдогарлар, элчилар ва уларнинг хизматкорлари ҳам ичларидан қилич тақиб олган эдилар.

Қарвон бепоён ва сувсиз қум саҳроларидан ўтиб, Хоразмга, у ерда овқат гамлаб, Устюрт орқали Каспий денгизи бўйидаги Мангишлоққа етиб олиши керак эди. Мангишлоқда рус дарғалари қўмондонлигидаги кемаларга

ўтириб, сертўлқин Каспий денгизи орқали Хожитархонга етиб олар эдилар. Йўл машаққатли ва хатарли эди. Юрагида ёли бор ғайратли кимсаларгина таваккал отига миниб, бундай огир сафарга чиқар эдилар. Базан савдогарлар кимсасиз чўлларда қароқчиларга дуч келиб, қурол кучи билан ўзларига йўл очар эдилар.

Элчилар Астраханга етиб, Волга дарёси бўйлаб Қозонга, кейин Нижний шаҳрига етиб олишар, у ердан қора, қалин ўрмонлар орқали Москвага жўнашарди. Бора-боргунча сахро шамоли — гармселдан, совуқ изгиридан йўловчиларнинг бетлари қорайиб, лаблари тарс-тарс ёрилиб кетарди.

* * *

Муҳаммадали бошчилигидаги элчилар, савдогарлар карвони Астрахань ва Қозон шаҳар бошлиқларига бож тўлаб, минг машаққат билан қиш ўрталарида Москва бўсағасига етиб олди⁸. Шаҳар ташқарисида бухороликларни устларига қора тулки пўстин, бошларига узун телнак кийган пристав билан боярлар ва амалдорлар қарши олдилар. Ҳамма ёқ кўкиш қор билан қопланган, совуқ чирсиллар эди. Бухороликлар эгниларига кўк мовут сирилган почанўстин, бошларига қорақўл телнак, оёқларига жун пайтава ўраб, кавуш-маҳси кийган бўлсалар ҳам совуқдан жунжикиб турардилар.

Икки бети қип-қизил, барвастандан келган пристав элчиларни узоқдан кўргач, отдан тушиб уларнинг истиқболига келаверди. Олдинда келаётган Муҳаммадали билан Дўсим ҳам дарҳол эгардан тушиб, подшоҳ амалдори билан қўл бериб кўришишди. Пристав уларнинг соғ-саломатлиги, йўлда қандай келганликларини сўрагач, олиймақом меҳмонларни табриклар, қисқача нутқ сўзлаган бўлди. Сўнгра ҳаммалари яна отга миниб, шаҳар томон жўнадилар.

Москва азиз меҳмонларни таптана билан қаршилади. Кремль тўплари бараварига ўқ узиб меҳмонларни табрикларди. Шаҳар аҳолиси, косиблардан тортиб боярларгача, бухороликларни зўр қувонч ва мароқ билан кутиб олдилар. Кўчалар тирбанд ва олаговур. Кенг кўчаларнинг ҳар икки томонини телнак устидан рўмол ўраб олган ранг-баранг кийимли аёллар, соқолларидан сумалак осилиб тушган пўстинли эркаклар банд қилган, қўлларига ойболта ушлаб олган аскарлар орқалари билан уларни

тўсиб, элчиларга йўл очиб берардилар. Меҳмонларни отлич стрелецлар қўриқлаб келарди.

Ниглиная сойи Москва дарёсига келиб қўйиладиган жойдаги тепа устига қурилган Кремлнинг баланд кунгурадор гиштин деворлари, мунаққаш миноралари, баланд деворлар орқасидан кўришиб турган саройларнинг томлари, ибодатхоналарнинг олтин қуббалари янги келган кишида кучли таъсир қолдирарди. Москва Россиянинг пойтахти бўлса, Кремль Москванинг юраги эди.

Кремль деворларининг баландлиги баъзи жойларда ўн етти метрча келар, қалинлиги тўрт ярим метр эди. Москва дарёси ва унга қўйиладиган дарёчалар ўрмон билан қопланган бу ўлка вилоятларини бир-бири билан боғловчи савдо йўллари эди. Рус вилоятларига ва Ғарбий Европага Шарқдан борадиган турли-туман товарлар Москва орқали ўтарди.

Кўчаларнинг қори кураб ташланган. Тверская кўчасига тош ўрнига қўндалангига узун-узун гўлалар зич қилиб ётқизилган эди. Икки чеккада янги пўстин кийган стрелецлар саф тортиб қотиб туришарди. Устига қимматбаҳо товарлар ортилган чаналар турнақатор бўлиб кўчадан ўтавердилар.

Элчи ва савдогарлар отлич соқчилар, амалдорлар қуршовида Тверская кўчасидаги катта қўрага келиб тушдилар. Улар иссиқ хоналарда дам олгач, ҳаммомга тушиб ювишиб-тараниб олдилар, кийимларини алиштирдилар. Элчилик маҳкамаси меҳмонларга сўйиб ейиш учун ўн тача қўй, ичмиш учун икки челак шароб, турли озиқ-овқат юбортирди. Бухороликларнинг ҳолидан хабар олиб туриш учун Иван Бочков деган кичик бир амалдор мутасадди қилиб тайинланган эди. Меҳмонларни ўз даражаларига кўра алоҳида-алоҳида избаларга жойлаштирдилар. Бош элчига гиштин уй, Ҳожига қарагай гўлаларидан қилинган икки хонали изба ажратилди. Меҳмонлар иссиқ уйларда, юмшоқ тўшаклар устида ором олдилар. Эртасига баковуллар қўй гўшtidан бухороча қовурма, қозонкабоб тайёрлаб, ўз хожаларини хурсанд қилишди.

Ўттизларга бориб қолган, барваста, қора соқол амалдор Иван Бочков татарча биладиган бир солдат билан бош элчининг ҳузурига кириб, у билан ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг Ҳожи Бахшилло турган уйга қараб юрди.

Бочков избага кириши билан бошидан телпагини олди-ю, одатича, бурчакка қараб чўқинишга чоғланди, бироқ икона йўқлигини пайқаб, жаҳл билан яна телпагини бостириб кийиб олди. Унинг кўзи, қовурмани еб, ёгли

қўлини кўк гулчинли маҳсисига артаётган Ҳожига тушди. Ҳожининг кўзи эса жизза ўғирлаб еган мушукнинг кўзидек йилтирарди. Захро стол устидан идиш-товоқларни йиғиштирмоқда эди, у бўсағада турган йиғитни кўриб ағрайганича унга қараб қолди.

— Кираверсам бўладими? Хўш... яхши ухлаб турдингларми? — деди Иван бошидан телнагини қўлига олиб.

— Кириг, кираверинг... Минг қатла шукур, янги жойда яхши тушлар кўриб ухладик. Қани, маҳрам, шипед, шинед*.

Бочков эшик огзида унга қайрилиб қараган Захрога кўз қирини ташлади-да, скамейкага секин ўтирди. Чаросдай кўзлари чақшаб, гулдай юзи ёришиб кетган озарий қизни кўргач, икона йўқлигидан таъби хира бўлган йиғитнинг кўнгли очилиб кетди. Бу гўзал аёл икона ўрнини босгандек бўлди.

— Захро, дастурхон олиб кел! — деб бақирди Ҳожи.

Захро стол устига Бухородан келтирилган писта, бодом, қуруқ мевалар, тўқочлар келтириб қўйди-да, чиқиб кетди.

— Хотинингизми? — деб сўради Иван санамнинг орқасидан суқланиб қараб.

— Йўғ-э! Хотиним бўлганда номаҳрамга кўрсатмаган эрдим. Жориям. Тилло баробарига харид этганман.

— Бахтли экансиз, — деб хўрсинди ён амалдор.

Мўгулбашара солдат уларга таржимонлик қилиб турди. Ҳожи кумуш қадахларни тизиб, стол тагидан бир кўвача олди-да, меҳмонларни шароб билан сийлай бошлади.

— Оқ подшо сихат-саломат юрибдуларму? — деб сўради Ҳожи бир оз қизишиб олгач.

— Худога шукур, тан-жонлари соғ. Бутун фақир фуқаро тождорларимизнинг соғ-саломатлигини кечаю кундуз худодан тилаб ётибдилар.

— Саломат бўлсинлар.

Ҳожи чечак излари қолган юзини босиб кетган кўнғир соқолини аста силаб, Иван билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирди. У йўлда кўрган-кечирганларини қисқача гапириб бергандан кейин, суҳбатдошининг қулоқлари қизариб қолганини кўриб, қўйнига қўл солиб кўрмоқчи бўлди.

— Фақир фуқаро оқ подшодин хурсанд эмиш, деб эшитадурман, — деди Ҳожи кулимсираб.

— Рост. Оламга Фёдор Иванович сингари юмшоқ

* Ўтириг (тожикча).

кўнгил, раҳмдил, художўй подшо келмаган ва келмайди, афсуски, болалари йўқ-да...

— Бачалари йўқ? Малика хоним бача кўрмаганму, охэ?

— Ширингина бир қизлари бор эди, вафот этди, оти Феодосия эди, — деди Бочков хўрсиниб.

— Ҳай, дариг! Худойи таоло якка-ёлғиз фарзандни ҳам кўп кўрибдур чоғи. Валиахд бўлмаса, мамлакатга фитна девлари кириб тўхтагай.

— Худога шукр, фитначилардан қутулдик, ҳаммаси жазосини тортди, шу жумладан, Иван Петрович Шуйский ҳам...

— Ибон Шуяский? Ҳаҳ-ҳа! У нобакор фитна қилгонму эди?

— Ҳа, энди фитначилар жазоларини тортди. Иван Петровичнинг жияни Василий Шуйский ҳозир Борис жанобларининг оёғини ялайди...

— Борис деганлари ким бўлди? Подшонинг ўнг қўл вазирилариму?

— Ҳа, юртимизда подшо Фёдор Ивановичдан сўнг энг обрўли одам ўша киши. Малика Ирина ул кишининг сингиллари.

— Э, шундоғ денг. Майнаси тўла экан. Подшога ўз ҳамширасини бериб, ани ўзига домод қилиб олибдур. Ақлли одам экан, Борис Гудуноп жаноблари...

У эшитган гапларини хотирасида олиб қолиш учун пешонасини тириштирар эди. Ҳожининг қизиқсиниб қулоқ солаётганини кўргач, Иван ўз хатосини англади. Гарчи унинг айтган гаплари махфий сир эмас, бутун олам бу воқеадан хабардор бўлса-да, бухороликлар олдида бу қадар лақмалик қилиш подшо амалдориغا ярашмайдиган иш эди. У эзмалиги учун ўзидан хафа бўлиб, тишларини аста гижирлатиб қўйди. Бироқ эшикни қия очиб қараб турган Захрони кўргач, негадир кўнгли таскин топгандай бўлди. У Ҳожи билан бир оз гаплашиб ўтирди-да, пону туз учун мезбонга ташаккур билдириб, ўрнидан турди.

Йўловчилар икки кун дам олдилар, учинчи кун Дума амалдори келиб, шу бугун уларни Бутун Русь подшоҳи қабул қилишини билдириб кетди. Дарвоқе, понуштадан кейин подшо учта ясатилган от юбортирди. Кўзлари ёқутдек чақнаб турган отларга кумуш юган урилган, ўмилдириқ тўқалари, тақинчоқларига тилла суви югуртирилган, ёпқичи бахмалдан эди.

Шаҳар атрофини ўраган қарағайзор, арчазорлар устида

оққушдек сузиб юрган парча-парча оқ булутлар орасидан офтоб заррин нурларини ховучлаб сочар, ибодатхоналарнинг олтин гумбазлари ярқираб кўзни қамаштирар, Иван Великий ибодатхонаси жомхонасидан атрофга кўнгирок садоси тараларди. Одамлар тўхтаб, бошларидан телпакларини олар, черковга қараб чўқинардилар-да, яна бошларига бостириб кийиб олиб, жўнаб қолардилар. Ҳаво тоза, отларнинг туёғи остида қор гижирларди.

Элчилар Кремлнинг тагидан оқиб ўтган Ниглинная дарёчаси устидаги тош кўприкдан ўтиб, Троицк дарвозаси олдида тўхтадилар. Тўғон билан тўсиб, сатҳи кўтарилган, қирғоқлари ботқоқлик Ниглинная дарёчаси Кремлни ғарб томондан мудофаа қилишга қулайлик тугдиради. Кремлнинг кунчиқиш томонида (Қизил Майдонга қараган девор тагидан) кенг ва чуқур хандақ қазилган эди. Бу хандақ, бир томондан, Ниглинная, иккинчи томондан, Москва дарёсига туташар эди.

Троицк дарвозасининг икки тавақасига тунукадан ўйилган шер сурати ёпиштирилган эди. Шерлар ҳамла қилишга ҳозирланиб, оғизларини катта очиб турар, шиадан қилинган кўзлари ўтдек чақнар эди. Шерлар устида қора бургутлар парвоз этмоқда. Элчилар бу суратларни томоша қилар эканлар, дарвоза ғирчиллаб аста очилди, улар савлат билан Кремлга қадам қўйдилар. Кремлнинг гўла ётқизилган кўчалари озода, қорлари кураб ташланганди.

Кремль дарвозахонасида ва палаталарнинг зиналарида қора телпак кийган амалдорлар, савдогарлар, дворянлар таъзим қилиб турар эдилар. Эгниларида авраси қора, жигарранг мовутли пўстин, пўстинларининг ёқаси, энглари, этакларига жигарранг баррадан уқа тутилганди.

Элчилар Грановитая палатасининг олдида отдан тушдилар. Пристав уларни пастаккина, шифти гумбаз тахлит қилиб ишланган иссиқ уйга олиб кирди. Бу шинам хонанинг деворларига турли-туман суратлар солинганди.

Улар мовут сирилган курсиларда жойлашиб ўтириб олиб, деворлардаги суратларни томоша қила бошладилар. Орадан кўп вақт ўтмай, қўлида узун асо ушлаган, эгнига олтин тугмали бахмал кафтан кийган Дума амалдори Шчелкалов виқор билан кириб келди. Борис Годуновнинг энг яқин кишиси бўлган бу одам ўша маҳалда элчилик маҳкамасининг бошлиғи эди. У бухороликларга менсимагандай қараб қўйди-да, саломларига шошилмай жавоб бериб, салобат билан:

— Бухоро ҳукмдори Абдуллахон соғ-саломатмилар?

Захмат чекмай, бизнинг шойхатининг жавобига жавоб омон етиб келдингизми? — деб сўради ва саволига жавоб ҳам кутмай, ишонч қозоғларини сўради:

— Абдуллахоннинг ёрлиқларини кўради бўладими?

— Биз ёрлиқни оқ подшонинг ўз қўлларига берамиз, — деди Муҳаммадали виқор билан.

— Майли, аммо мен ёрлиқ билан бир тинчишиб чиқшим шарт. Ўқиб, яна қўлингизга қайтариб берамиз.

Шчелкалов Абдуллахоннинг юборган ёрлиғини ўқир экан, пешонаси тиришиб, авзойи бузилиб кетди:

— Жаноблар, — деди у бир оз сукут қилиб тургач. — Ёрлиқда улуғ подшоҳимизнинг барча унвоплари санаб чиқилмаган. Тождоримиз ва уларнинг маслаҳатгўйлари Борис Годунов жаноблари хафа бўладилар-да.

Элчилар ўнгайсизланиб сукутга кетдилар. Уларга тилмочлик қилиб турган барваста, ялноқ юзли татар ачингандай бош чайқар, тилини тақиллатиб кўярди.

— Бу тўғрида Борис жаноблари сизга аччиқ бир гап айтса, ўзларингиздан кўраверинг, — деди Шчелкалов сукунатни бузиб. — Хўш, Улуғ Русь подшоҳига қанақа совғалар олиб келдингизлар?

Кўзлари катта, қора мўйлов, хушсурат Муҳаммадали яхши таралган соқолини силаб, подшога қабул маросимида топширадиган совғаларини санаб чиқди. Элчилик маҳкамасининг бошлиғи унинг жавобини индамай тинглаб турди-да, кейин совға-саломлардан мамнун эканини билдирди.

Муҳаммадали ҳар иккала мамлакат ўртасида савдосотиқ муносабатлари ўрнатиш, савдогарларни бож-хирождан озод қилиш тўғрисида меҳтарнинг айтганларини такрорлади. Агар шу тўғрида бир битимга келинса, Бухоро қандай рус товарларини сотиб олиши ва Россия бозорларига қандай моллар чиқариш мумкинлигини сўзлаб кетди.

— Яхши, бу тўғрида ўйлашиб кўрамиз, — деди амалдор пешонасини тириштириб.

Шчелкалов Бухоро бозорларидаги парх-наво ва ҳунармандчилик маҳсулотлари тўғрисида узоқ суриштирди. Бош элчи унинг саволларига батафсил жавоб бераркан, Ҳожи Бахшилло хонанинг деворларидаги суратларга нафрат билан қараб, ижирғаниб ўтирарди. Бир суратда баҳайбат қуш бир панжасида ойна, бир панжасида қуёшни чапгаллаб турар, унинг остида «дўзах» олови лагитлаб ёниб ётар, «гуноҳқор» одамлар олов ичида тўлганиб, азоб тортмоқда эдилар. «Лаънатилар, — деб гижинар эди

Ҳожи суратга қараб. — Кофирлар, қиёмат кунн бу одам ва жониворлар, бизга жон топиб бер, деса нима қиласиз!»

Мутаассиб Ҳожи элчи билан амалдор ўртасидаги музокараларга қулоқ солмай, бир чеккада тумтайиб, кофирларни қаргаб ўтирарди.

Ўша маҳалда ҳукмдорлар чет элдан келган элчиларни қабул қилишдан олдин уларни тоза куттириб, маҳтал қилардилар. Шчелкалов чиқиб кетгандан кейин Муҳаммадали ўз шерикларини подшо саройидаги урф-одатлар билан таништирди. У бундан бир неча йил илгари Хива элчиси билан бирга подшонинг қабул маросимида бўлган, сарой расмлари билан яхши танинган эди.

— Юрагингизни кенг қилиб, сабр этиб ўтиринг, ҳали-бери бизни чақирмайдилар, — деди у бетоқат бўлаётган шерикларига кулиб қараркан.

Элчилар жуда сабрли, матонатли, жасоратли ва огир бўлишлари керак. Ажнабий ҳукмдорлар уларни ҳафталаб, ойлаб қабул қилмас, баъзан ножўя гаплари учун қаматиб ҳам қўярдилар. Элчи бундай ҳолларда сабр-тоқат қилиши, газабланганини билдирмаслиги керак эди.

Муҳаммадали тоза ювилган соқолини тараб, устига барқут сирилган курси устида бамайлихотир ўтирар, Дўсим билан Ҳожи Бахшилло эса бетоқат бўлиб, у ёқдан-бу ёққа юрардилар.

Подшо Фёдор⁹ билан Борис Годунов Бухоро элчиларини Грановитая палатада қабул қилди. Узунлиги қирқ метр, эни ўттиз етти ярим метр бўлган бу катта зал ҳаддан ташқари безатилган: унинг мунаққаш деворлари ва шифтларига, товланиб турган пушти, қизил мовутлар қоқилган, скамейка ва курсилар қимматбаҳо мовут ва барқутлар билан қошланган. Дарчаларга атлас ва шойи пардалар тутилган, ерга Эрон ва ҳинд гиламлари солинган эди.

Ўша замонда ботирлар якка-якка жангга чиққанларида ўз устиларидаги совутлари ва бошларидаги пўлат дубулгаларининг ярқираши билан душманларининг юрагига даҳшат солмоқчи бўлганларидек, подшолар ҳам шоҳона либослари, зеб-зийнатлари билан ажнабий элчиларни хайратда қолдиришга уринардилар.

Подшо ва боярларнинг либослари, бу кошонадаги безаклар — Москва подшоҳи оддий бир князь эмас, балки улуг бир мамлакатнинг ҳукмдори эканлиги намойиш қилиши керак эди.

Подшо Фёдор ўз отаси Иван Грознийдан мерос қолган кийимда — асл тошлар билан безалган заррин либосда тахт устида, дастаси гавҳари шамчироқдек ёниб турган

жаводирлар билан безалган асо ушлаб ўтирар эди. Ўттиз тўрт-ўттиз беш ёшга кирган Фёдор ўз қиёфаси билан отасига бир оз ўхшаса-да, бироқ феъли унга сира ўхшамас, шакли шамойили Иван Грознийнинг нўноқ бир рассом томонидан кўчирилган суратини эслатарди. Унинг хаёл-параст, девонасифат одам эканлиги афтидан ва қилиғидан билиниб турарди. Давлат ишларини идора қилишга ақли етмаганидан, сиёсат ва раёсат жиловлари Борис Годуновнинг қўлида эди.

Элчилар подшонинг ёнидаги мўътабар ўринда кенг пешона, қиррабурун, басавлат Борис Годуновни кўриб, Москванинг ҳақиқий ҳукмдори ана шу одам эканини дарров пайқадилар. Бориснинг юриш-туришидан, чимирилган қошлари, барваста қоматидан унинг қаттиққўл, ўз душманларига беомон ва мағрур одам эканлиги кўриниб турарди.

Бухоро элчилари подшо билан Борис Годуновнинг рўпарасига келиб тургач, Шчелкалов баланд овоз билан:

— Худо марҳамати билан бутун Руснинг улуг подшоҳи, Москва, Киев, Новгород, Тверь, Қозон ва Астрахань хукмдори Фёдор Иванович ҳазратлари, Бухоро хони Абдулла сенга қуллуқ қилиб ўз элчиларини юборибди, — деди. — Элчилар остонангга бош ургали келдилар.

Шундан кейин элчилар тахт ёнига бориб, ёрлиқларини Борис Годуновга бердилар ва сукут қилиб турдилар. Борис таъзим билан подшонинг қўлига ёрлиқларни топширди. Подшо уларни очиб, яна Борисга қайтариб берди. Ёрлиқларни ўқиб берганларидан кейин подшо элчиларнинг елкаларига навбат билан қўлини қўйиб, Абдуллахоннинг соғлиғини сўради. Уларнинг жавобини тинглаб бўлгач, бир амалдор олтин кўза билан олтин дастшўй келтириб, подшонинг қўлига сув қуйди. «Басурманлар»нинг елкасига тегиб «ҳаром» бўлган қўлларини «подшо ҳазратлари» ювиб тозалашлари керак эди!

Элчилар яна ўз жойларига бориб тургач, Шчелкалов хоннинг совгаларини намойиш қилиб:

— Улуг подшо, Бухоро хони Абдулланинг элчилари сенга тўққиз дона катта-кичик ёкут, оғирлиги ўн уч мисқол келадиган тўртта лаъл, иккита гулдор гилам, тўққиз жўра зарбоф ва тўққиз жўра барқут келтирибдилар, — деди.

Хоннинг совгаларини қабул қилганидан кейин подшо Фёдор таноби бўшаб қолган соатдек бирдан тўхтаб, ўргатилган гапларни эсидан чиқариб қўйди ва индамай Борисга бақрайиб қараб қолди. Шунда Борис ўрнидан туриб:

— Подшоҳимиз совға-салом юборган биродарлари Абдуллахонга ташаккур билдириб, унга узоқ умр тилайдилар ва юборадиган элчиларини у ҳам дўстона қабул қилади, деб ишонадилар, — деди. — Хўш, улуг подшоҳимизга нима арзларинг бор?

Шунда Муҳаммадалибек бир жуфт қуллуқ қилиб:

— Аълоҳазрат, — деди. — Баҳри Ҳазарда кема даргаси биздан ўн беш сўм бож пули ва яна Ҳожитархон кеноси ўн бир сўмлик томға пули олди. Қозонга келиб, йўл харжи учун юз сўмлик мол сотиб эдик, аскарбоши Булгаков яна ўн сўм бож солди. Савдо ишларига ўрис кенослари раҳна соладурлар, бас, биз қандай борди-келди қиламиз? Хусусан, Ҳожитархон улуглари...

Подшо билан Борис элчининг узундан-узоқ гапига индамай қулоқ солиб туришди. Тилмоч унинг гапини таржима қилиб бергандан кейин, Борис Годунов Шчелкалов билан кўз уриштириб олди-да, кейин элчига қараб:

— Сиздан ноҳақ олган бож пулларини қайтариб берамиз, — деди. — Агар сизлар Бухоро ва Балхга борадиган рус савдогарларини яхши кўриқлаб, улардан томға пули олмасангиз, биз ҳам сизнинг барча илтимосларингизни қабул қиламиз. Энди Кучумхон хусусига келсак, биз Сибирь хони билан савдо-сотик қилишингизга халал бермаймиз, аммо унга қурол-яроғ етказиб берадиган бўлсангиз... биз ҳам қараб турмаймиз. Бултур атаман Жареной Иртин дарёсидан ўтиб кетаётган Бухоро савдогарларининг молини типтиганда, қурол-аслаҳа, совут-қалқон топиб, уларнинг барча молларини мусодара қилибди. Агар бундан кейин...

Бухороликлар Бориснинг бу гапини эшитиб, дамлари ичига тушиб кетди. Улар савдогарларнинг Кучумхонга яширинча қурол-яроғ ташиб туришларини яхши билардилар.

— Сиз қўрқмай, элчилар ва савдогарларингизни бизнинг юртга йибораберинг, йўллар хатарсиз, — деди Муҳаммадалибек ўсиқ қошларини кериб, катта-катта кўзларини Борисга тикиб. — Абдуллахон ҳазратлари бутун Бухорою Фарғона, Хоразми ўзларига тобе қилиб, бебош беклар бўйнига итоат ҳалқасин солгонлар, қароқчиларни қириб ташлаганлар. Иншоолло, юртимиз тинч. Аммо Бухоро савдогарларининг Сивир ҳукмдори Кучумхонга қурол-яроғ сотаётгонидин хабаримиз йўқ.

— Биз ҳар бир савдогарнинг иши учун жавоб беролмаймиз, — деди Дўсим қийиқ кўзларини юмиб. — Биз Кучумхонга яроғ етказишни қатогон қилгонимиз...

Музокаралар чўзилиб кетди, подшо Фёдорнинг уйқуси келиб, эснай бошлади. Буни пайқаган Борис қабул маросимини тугатишга, музокараларни кейинга қолдиришга қарор берди.

— Улуғ подшоҳимизга яна нима арзийгиз бор?

Муҳаммадали ўрнидан туриб, тахт томонга бир жуфт қуллуқ қилди.

— Бизга, йўлда икки юз пуд мум, эллик пуд асал, беш юз адад булғори чарм, хон хазратлари учун эллик челақ шароб сотиб олмоққа ва яна кумуш идишларга ишлатмоққа минг сўмлик кумуш пул олиб кетмоққа ижозат берсалар, — деди. — Боз яна ўн нафар фаранги, немис қул, беш юз чарм, беш-олти лочин харид қилмоққа рухсат этсалар...

Муҳаммадали сўзини тамомлаб таъзим қилгач, гирдигумдан келган, юзи кенчикдек Дўсим ўрнидан турди-да, Борисга қараб:

— Балх ҳукмдори Абдулмўмин хазратлари учун ўттиз челақ шароб, ўн лочин, беш нафар немис Банди сотиб олувга, яна икки юз чарм, йигирма пуд асал, юз пуд мум олувга ижозат берсалар, — деди.

— Бу илтимосларингизни қабул қилурмиз ва бу ҳақда сизга ёрлиқ берурмиз, — деди Борис подшо номидан. — Сизнинг таклифингиз устида музокара олиб бориб, битим тузишга тайёрмиз. Мен ўз подшоҳимнинг Абдуллахон билан дўстона муносабатда бўлишини истайман.

Подшоҳнинг хотини, Бориснинг синглиси гўзал Ирина Грановитая палатанинг залига кириладиган эшикнинг тепасидаги хилватхонада ўтириб, дарча ойнасидан тапталали қабул маросимини тамоша қиларди. Уша вақтлардаги расмга кўра, малика чет эл меҳмонларини, хусусан, Шарқ мамлакатларидан келган элчиларни, савдогарларни қабул қилиш маросимида иштирок этиш ҳуқуқидан марҳум эди. Болалари турмаган ва шу сабабдан бояр хотинларнинг таънасига қолган кўнгли сириқ малика учун хилватгоҳда ўтириб, давлат арбобларининг сўзларига қулоқ солиш бир эрмак эди.

IV

Шифти гумбаз тахлит қилиб ишланган палатада Борис Годунов элчилик маҳкамасининг амалдорлари ва Бухорога жўнатиладиган элчилар билан кенгаш қуради. Унинг эғнидаги қора бахмал кафтани, қўлидаги олтин узуклари

ярқираб турарди. Ёнида бошига узун телпак кийган, кўлида асо ушлаган, яшил кафтанли Шчелкалов, рўпарасида — эшик ёнида бошларидан шанкаларини олиб, икки мансабдор тик оёқда турарди. Кичик амалдорлар деворга қашишганларича қотиб қолган эдилар. Шчелкалов бухороликлар билан олиб борган музокараси тўғрисида маълумот берарди.

— Биз Бухородан келадиган моллар ва Бухорога чиқариладиган моллар тўғрисида келишиб олдик, — деди у дўриллаб. — Бухороликлар сувсар ва қора тулки тери, мум, асал, игна, қозон каби молларга қизиқадилар...

— Сувсар тери сотини маи қилинсин, — деб унинг сўзини бўлди Борис. — Сувсар — бизнинг тилламиз, аяб сарфлаш керак. Денгизнинг нариги томонидаги элларга қимматроққа сотиш мумкин.

— Биз ҳам шу тўғрида бухороликлар билан анча тортишидик, лекин бу сафар ўн беш-ўн олти боғлам сувсар тери сотиб олишларига рухсат бердик. Улар пулидан қочишмаяпти.

— Ҳай, аттанг, бўшлик қилибсиз, ҳай, бу галча майли, лекин бундан буён рухсат берилмасин, аммо мум, асал, игна, қозон сингари буюмларни кўнроқ сотинга ҳаракат қилиш керак. — У Бухоро билан бўладиган савдо-сотиқ ва дўстлик муносабатларининг аҳамияти тўғрисида узоқ гапирди.

— Биз Муҳаммадалининг подшоҳимизга келтирган совғаларини баҳолаттириб, Абдуллахон учун шунга яраша тухфалар тайёрлаб қўйдик. Агар Абдулла бизга саккиз юз сўмлик мол юборган бўлса, биз минг сўмлик мол юборишга қарор бердик, — деди Борис чўққи соқолини сийпаб.

— Зиён қиламиз-ку, — деди Шчелкалов безовталаниб.

— Йўқ, зиён кўрмаймиз. Энг олдин бухороликларни тижорат ишига қизиқтириб олишимиз керак, кейин ишимизни билиб қиламиз.

Кенгашда ҳозир бўлганлар бош эгиб, унинг сўзини тасдиқлаган бўлдилар.

— Биз Бухорога элчи қилиб Бойбур Таишевни юборишга қарор қилдик, — деди Борис рўпарасида турган мўғулбашара, ёноқлари чиққан, кўса бир амалдорга ишора қилиб. — Бойбур ўзбекларнинг тили ва урф-одатларини яхши билади, ўзи бизга содиқ одам, чин христиан. — Сўнгра Бойбурнинг ёнида қаққайиб турган норгул қора соқол йигитга кулиб қаради. — Иван Бочков бош элчининг ноибни бўлиб боради. Бу ботир йигитни кўп марта синаб кўрганмиз, унга ишонсак бўлади. — Амалдорларнинг

ҳаммаси таъзим қилиб, яна унинг гапини маъқуллади.

— Сиз элчилар — улуғ подшоҳимизнинг номусини ўз номусингиздек асраг. Давлатимиз шаънига тегадиган ишларни қилманг, — деб гапида давом этди Борис янгроқ овоз билан. — Аммо мулойимат билан Абдуллахонни ўз томонимизга оғдириб, дўстлик ишлари билан чулғаб олиш керак, тоинки Кучумхонга ёрдам берадиган қўли боғлиқ бўлсин...

Борис сўзининг охирида элчилик маҳкамасининг амалдорига қараб:

— Сиз элчилар учун мукамал бир дастуриламал ёзинг, — деди. — Уларнинг ажнабий мамлакатда босадиган ҳар бир қадамини белгилаб бериш керак.

Зехни ўткир, зукко Шечкаловга Борис ишонар, Шарқ ва Ғарб мамлакатлари билан қандай муносабатда бўлиш кераклиги тўғрисида икковларининг фикри бир эди, аммо шундай бўлса ҳам чет эллар билан муносабат ишлари ёлғиз Годуновнинг қўлида эди. Жанг расм-русумини унча яхши билмаса-да, элчилик ишига моҳир бўлган бу одам чигал боғланган тугунларни қилич билан чопмасдан ақли билан ечарди.

Борис ўрнидан туриб, яна бир нарсани эслагандек кенг пешонасини ушлаб қолди.

— Ҳа, айтгандек, йўлда Бухоро элчиларига эҳтиёт бўлинглар. Биз рухсат этган миқдордан ташқари совутқалқон, лочин сотиб олмасинлар, немис қул деб тағин бизнинг фуқароларимиздан олиб кетмасинлар...

Бухоро элчилари Кремлда элчилик маҳкамасининг амалдорлари билан музокара олиб бораётган бир пайтда бухороликлар тушган қўрага Москва савдогарлари келиб, молларнинг намуналари билан танишдилар. Ўз ишига пухта, эпчил, ширинсўз рус савдогарлари келтирилган молларни арзонроққа олишга, кўнши кўрган Бухоро савдогарлари эса қимматроққа сотишга уринар эдилар, бироқ қийинша-қийинша, ҳар икки томон ҳам ён босишга мажбур бўларди. Савдогар фойда кўрадиган бўлса, қўлидаги товарларни тезроқ пуллаб, ўзига керакли молларни арзонроққа олишга ҳаракат қилади.

Савдогарлар уч ойда ортиқроқ муддат ичида ишларини битирганларидан сўнг, элчилар билан бирга Москвадан жўнаб кетдилар. Ўзи билан бирга баковуллари, хизматкорлари, қарчиғайларини олиб кетаётган Москва элчиси ҳам бухороликлар билан бирга йўлга чиқди.

Элчиларнинг юки ортилган аравалар тоғ пайтида

йўлга тушди. Уларни қуролли соқчилар қўриқлаб бордилар.

Карвон бир неча соат йўл босгандан кейин қалин ўрмонлар бошланди. Ўрмон ичидаги тор йўлдан борарканлар, ботқоқлар учраганда устига шох-шабба, ёғоч ташлаб ўтар эдилар. Чивин чақавериб йўловчиларнинг юзларини шишириб, рангларини саргайтириб юборган эди. Карвон аҳли аҳён-аҳёнда учрайдиган қишлоқларда тунар эдилар, кўпинча ўрмонда ётиб қолишга тўғри келарди. Бундай маҳалда улар ўрмон ичида очиқ бир жой топиб, ўз чодирларини қурар, теварак-атрофга соқчилар қўйиб тамадди қилар, сўнгра уйқуга кетар эдилар. Уйқуларида ҳам ҳаловат йўқ, чивин чақар, бўрилар ули тортиб, уйқуларини қочирарди. Шу йўсинда йўловчилар бир неча кун йўл юриб, Ока дарёси бўйидаги Коломна шаҳрига етиб олдилар. Шаҳар бошлиғи қалъа дарвозаси ёнида азиз меҳмонларни қутлаб, уларни ичкарига таклиф этди. Элчилар бу ерда бир кун дам олиб, йўллик озиқ-овқатларни ғамладилар, катта қайиқларга ўтириб, Нижний-Новгород сари жўнадилар.

Араваларда юришдан кўра қайиқларда саёҳат этиш мароқлироқ эди. Белигача яланғоч бўлиб олган эшкакчи қуллар қайиқни тез юргизиб борар, йўловчилар эса дарёнинг икки четидаги кўм-кўк экинзорларни, қалин ўрмонларни томоша қилар, баъзан овозларининг бориचा ашулани қўйиб юборардилар. Улар Рязань, Касимов, Муром шаҳарларидан ўтиб, икки ҳафтада Нижний-Новгородга етиб бордилар. Баланд тена устига қурилган Нижний шаҳрининг кремли тўп отиб, Бухоро ва Москва элчиларини табриклади. Шаҳар бошлиғи князь Вяземский Москва элчиси князь ёки бояр эмас, оддий бир амалдор, бунинг устига татар эканини билиб, унга пешвоз чиқмади. «Бориснинг ўзи ким эди-ю, унинг элчиси нима бўларди», деб ўйлади мағрур князь. Бойбур Таишев билан Бочков ўзлари унинг даргоҳига боришга мажбур бўлдилар.

Орадан уч кун ўтгач, йўловчилар Нижний шаҳрида ўзларига озиқ-овқат ғамлаб, эшкакчи кемаларга ўтирдилар-да, Волга дарёсининг оқар томонига қараб кетдилар. Бухоро элчилари Қозонга етиб келишлари билан воевода Булгаков уларни таитана билан қарши олиб, катта зиёфат берди. Муҳаммадалига берилган ёрлиқни кўриб, ўтган сафар ундириб олган бож пулини ошиги

билан қайтарди. Меҳмонларни кемаларга ўтқазиб, қўриқлаб бориш учун уларга стрелецлар берди.

Азим дарё сувлари тошган, чап қирғоқдаги ўрмонлар, ўтлоқларни сув босган эди. Ўнг қирғоқдаги дўнгликлар қарагай, қайин дарахтлари билан қопланган; тик қирғоқларга ин қўйган қалдирғочлар чуғурлашиб, йўловчиларни табриклагандай бўлар эдилар.

Муҳаммадали ўз одамлари билан биринчи кемада, бошқа йўловчиларнинг кемалари турнақатор тизилишиб, унинг кетидан боришарди. Савдо битими тузиб, ўз ишларини битириб, кайфлари чоғ бўлган элчилар ва савдогарлар, ораларидаги имомдан хайиқмай, шароб ичиб, ўйин-кулги билан қайтишар, ашула айтишарди.

Кемалар карвони Волгага қуйиладиган Свияга дарёси этагидаги хушманзара ерда лангар ташлади. Дарёнинг ўнг қирғоғидаги қарагайзорга бухороликлар ипак чодирларини тикиб, овқат пиширишга тутиндилар, бир-бирларини ва рус оғайниларини зиёфатга чорлаб, имомнинг кўзини шамғалат қилиб ўлгудек ичкилик ичдилар, ўйинга тушдилар.

Кеч киргач, Москва вакили Иван Бочков мутаваллининг чодирига меҳмон бўлиб келди. У кейинги вақтларда пашшаўрда бўлиб қолган эди. Бунинг сабабини Ҳожи яхши билар, лекин бошда меҳмондўстлик одатига хилоф иш қилишни истамай, уни очиқ юз билан қаршиларди.

Иванни кўрганда Заҳрода ғалати бир ўзгариш юз берар, юзлари анордек қизариб, қора кўзлари чақнаб кетар эди. Ёши ўттизларга бориб қолган, барваста, қора соқолли, хушсурат Иваннинг юриш-туришидан, гапидан содда, оқкўнгил ва хушчақчақ йигит эканлиги билиниб турарди. У ҳеч маҳал секин гапиролмас, овқатни ҳам тез-тез еяр эди.

Захро уни кўравериб ўрганиб қолган, дўриллаган овозини узоқдан эшитганда юзига илиқ бир табассум югурар, кўнгли қувончга тўларди. Карвон Қозон шаҳри яқинида дам олаётганда Иван бир кунни Ҳожишикига меҳмон бўлиб келган ва хўжасининг кўзини шамғалат қилиб Заҳронинг биқинидан чимчилаб олган: «Хорошо Маша, да не наша!» — деб ҳазиллашган эди. Захро унинг гагини тушушмаса ҳам ўзича муҳаббат изҳор қилаётганини англаган, лекин унинг қўлини силтаб ташлаб, ёлгондан қовоқларини солган, кўзларини олайтириб қўйган эди. Бора-бора у Иваннинг келишини сабрсизлик билан кута-

диган бўлиб қолди. Кўпинча Иван тушган кемага у кўз тикиб қолар, агар унинг ашула айтаётганини эшитса, турган жойида қотиб қулоқ соларди.

Икки ёшнинг қалб сирлари зийрак одамлар учун махфий қолмади. Йўловчилар ўртасида шивир-шивир бошланди. Иван ҳар сафар меҳмон бўлиб келганда Ҳожининг жони халқумига келиб, рашк илони ичини кемира бошларди.

Бир куни у Муҳаммадалига шикоят қилиб:

— Ҳар манзилда Ибон тўн-тўғри манинг чодиримга келадур, айтиб қўйингиз, мушча келабермасун, акун, — деган эди.

— Келса келаверсин, сенинг есирингни еб қўядими Ибон, — деган эди элчи. — Ўрис ҳамроҳларимизни хафа қилмоқ ярамайди. Улар бизга меҳмон бўлиб келаётирлар.

Бу гапни эшитиб, Ҳожининг нафаси ичига тушиб кетган, аммо Иваннинг меҳмон бўлиб келаверишидан қўрққанлигининг сабабини айтишга оғзи бормаганди.

Бу сафар Ҳожи таклифсиз келган меҳмонни совуққина қарши олди. Бочков худди ўз уйидагидек инак кўришчага бемалол ёнбошлаб, олдига қўйилган бир товоқ қовурмадан озроқ еди-да, чўқиниб бўлиб, яна бир нарсани кутган кишидек анчагача ўрнидан қўзгалмай, ёстикқа таяниб ётди. Кейин қаршисида: «Қачон кетасан?» — дегандай кутиб ўтирган мезбонга қулиб қараб:

— Есир Захро... бийиб берсин, — деди татарчани оз-моз билган Иван қўллариини ўйнатиб.

— Тоби йўқ, ўйин тушмайди.

— Ёлгон айтасан, — деди Иван таҳдид этиб.

Мутавалли меҳмоннинг бегамлигига, юрагининг кенглигига ҳайрон қоларди.

— Ҳай майли, тоби келинмай турган бўлса, ўйин тушмасин, — деди кейин Иван русчалаб. — Кечқурун сенга бир қайиқ юбортираман. Менинг кемамга бор, сени бир сийлай, менга қўноқ бўл.

Унинг имо-ишорасини англаган мутавалли хўп дегандай бошини ирғаб қўйди. Мезбон нима қилиб бўлса ҳам меҳмонни тезроқ жўнатиш пайида эди, шу сабабдан унинг таклифини дарров қабул қила қолди.

Иван бир бузоқни сўйдириб, гўштини қовуртирган, кичик бир бочкада шароб келтириб қўйган эди. У Ҳожини очик чехра билан қарши олиб кеманинг бош томонидаги қимматбаҳо матодан тикилган чодирига таклиф этди, уни

столнинг тўр томонига ўтказди ва ўз ҳолига қўймай шароб ичириб, овқат едирди.

— Имом билиб қолса, хафа бўлади, оҳэ, камроқ қуй,— деди мутавалли олазарак бўлиб.

Иван унинг ганини тушунмади шекилли, бошини қашиб турди-да:

— Тинчурич, эй Тинчурич,— дея бақириб, бир қарчиғайчисини чақирди.— Бу ёққа кел, бизга тилмоч бўл.

Қарчиғайчи уларнинг ёнига келиб ўтирди.

— Хафа бўлса, сенга нима? Уларнинг ўзлари ичмайди? Ма, ич,— деди-да, Иван яна қадаҳни тўлдириб меҳмонга ўткир шароб узатди.

— Соғлигимиз учун!

Ичкиликка Иваннинг энди иштаҳаси очилган пайтда мутавалли маст бўлиб чулдираб қолди, қаршисида ўтирган чорпахил Иван кўзига иккита бўлиб кўрина бошлади.

Бочков ёнгичидан соққаларини чиқариб:

— Кел, шошқол ўйнаймиз,— деди.— Агар мен ютқизсам, қирқ тилла бераман, сен ютқизсанг, есиригини...

— Бўпти, ақун,— деди мутавалли мастлик билан соққаларга қўл чўзиб. Лекин шу пайтда бир парсани эслагандек оғзи очилиб қолди.— Есиригини? Иби! Қаю есир?

— Захро-чи.

— Иби! Майнани борму? Жонимни қуморга тикиб жинни бўллемме? — деди у бир оз ўзига келиб.

— Лафзинг борми ўзининг? Бўпти, деб айтдинг-ку!

— Лафз деб жонимдан айрилайму? Мен сени дўст десам, душман экансан, ақун! — Унинг кайфи ошиб, кўзлари сузилган, соқоли қийшайиб қолган эди:— Даркор эмас менга сендайчикин дўст! Кетаман дедим, кетаман!

— Қаёққа кетасан? Атрофинг сув, катта дарё.

— Шуям дарё бўллемме? Тўпигимдан келмайди!

Уни ушлаб қолмоқчи бўлган тилмочни Ҳожини итариб ташлади.

— Қўявер, билганини қилсин,— деди Иван мастона кулиб.

Ҳожини сўкиниб, ўзини дарёга ташлади, дарё сатҳи жимирлаб, баҳайбат аждаҳонинг нўстидек йилтирар эди. Сув ҳожининг бўғзидан келди. Бир оз юргач, оғзидан пуфак чиқариб, қўл-оёғини шапиллата бошлади. Қирғоқдаги стрелецлардан бири уни кўриб ечинди-ю, ўзини сувга отди.

— Тегма унга, Осташка, ўзи сузиб чиқсин,— деб бақирди солдатга Бочков кеманинг бурнида туриб. Ботиб бораётган қуёш нурида Иваннинг кенг пешонаси ялтирар,

шабада эса қора соқолини тортқиларди. Бироқ Осташка деган барваста солдат унинг гапига унамай, хон вакилини гарқ бўлишидан қутқариб, қирроққа олиб чиқди. Шовқин-суронни эшитиб чиққан Бойбур воқеани англаб, дарҳол Ҳожини ўз чодирига обориб, кийим-бошини ечтирди, ёт-қизиб, устига пўстин ташлаттириб қўйди.

Ҳожи Бахшилло шу ухлаганича эртасига кун ёйилиб кетгандан кейин ўрнидан турди. Кўзларини ишқалаб, анча вақтгача қаердалигини билиб олишга уринди, кейин қарс уриб:

— Ҳой, ким бор бу ерда? — деб қичқирди. Шу ондаёқ Бойбўрининг бир хизматкори кириб келди. Ҳожи уни таниб, қаердалигини фаҳмлаган эди.

— Сув бер, лаби ташна бўллем!

Ҳожи бир коса муздек квас ичиб, юрагининг ўтини сўндирди-да, тўнини елкасига ташлаб, гандираклаганча ташқарига чиқди. Дарёнинг нариги бетидаги бепоён дала-лар зумраддай товланар, қуёш жимир-жимир қилган дарё сатҳига олтин тангачалар сочмоқда эди.

Иван Бочковнинг лангар ташлаб сув бетиде чайқалиб турган кемасини кўргач, кечаги гаплар Ҳожининг эсига тушди, юраги гаш тортиб, ўз чодир томон йўл олди. Олабайроқ тўн кийган эроний қули уни кўргач, ҳар вақтдагидан кўра энгашиброқ таъзим этди. У айб иш қилиб қўйган боладек кўзларини ошқочиб турарди.

— Нега хомуш тўхтадинг? Нега гапурмайсан? Тилинг борму оғзингда?

Юраги бир фалокатдан дарак берган Ҳожи югурганича эшик пардаси кўтарилиб қўйилган ипак чодир ичига кирди. Ҳайҳот! Нозанин жориясидан асар ҳам йўқ, сапдигининг қопқоғи очик, эски бир ипак кўйлагини билан рўмоли ерда ётарди.

— Захро қайда? Нега гапурмайсан, тилингни зог чўқидими?

— Қарчигайчилар олиб кетди...

— А? Қарчигайчилар?

— Кечаси сиз йўқлигингизда Ибон ўзининг давангир йигитлари билан келиб, Захрони олиб кетди.

— А? Захрони-я? У дод-вой солмадими, охэ?

— Йўқ. Ўзи лочинни кутиб турган экан.

— Бас қил, йўқол!.. Ҳа, мочахар!.. Шошмасин, адабини бериб қўяй, ақун.

Мутавалли тишларини гижирлатиб, соқолининг бир мўйини юлиб олди. Агар бу воқеа Россияда эмас, Бухоро ёки Хива тупроғида рўй берганда, Иван билан Захронинг

жазосини берган бўларди. Бироқ бу ерларда Бочковнинг қўли узун, сўзи ўткир. Лекин шошмасин ҳали!..

Ҳожи қўлдан чиққан қушини қайтариш мумкин эмаслигини билса-да, ётиб қолгандан кўра отиб қол, деган мақолга амал қилиб, сўнгги бир чорага мурожаат қилди. У Москва элчиси Таишевнинг олдига югурди. Нафаси тикилиб элчининг чодирига кирганида қошсиз семиз юзи йилтилаган беғам Бойбур, ҳеч нарсани сезмаган кишидек, бемалол шароб ичиб ўтирар эди.

— Дунёдаги гапдан хабарингиз йўқ, уйимни ўғри босиб тўхтади, мени худо урди... Шўрим қуриди...

— Ишди ўғрилар? — деди элчи ўнг қўлида қадаҳни ушлаганича.

Мутавалли кечаси бўлиб ўтган воқеаларни шошиб-нишиб гапириб берди.

— Иван ҳаддан омонти, адабини бериб қўйинг, бо аёлимни қайтариб берсин! — деди Ҳожи ҳарсиллаб.

— Аёлим? Аёлларинг Бухорода қолган бит.

— Қулимни, есирымни... Мен уни тилло баробарига сотиб олганман, охэ!

— Ошиқма, олтин керак бўлса, жанжални тинчлик йўли билан бир ёқли қилабиз.

— Минг тилло бериб тўхтасангиз доғи кўнмайман, есирымни олиб берасиз!

— Йўққина нарса учун нига шовлийсен? Кел, бош овруғига манови шаробдан бир коса кўтариб ич, сўнгра сўйлашабиз.

— Арақнинг фойдасини кўрдим, — деди Ҳожи заҳар-ҳанда қилиб. — Ўғри молини ҳазм қилиб тўхтамай, гирибонидан олмоқ керак.

Москва подшоҳи билан Бухоро хони ўртасида яхши қўшничилик муносабатини ўрнатишга ўзини мутасадди деб билган элчи Таишев ўйга толди. Бу арзимас воқеанинг оқибати хунук бўлиши мумкин эди. У ўз устига юклатилган оғир вазифанинг масъулиятини сезгач, юзидаги беғамлик аломатлари йўқолиб, пешонаси тиришиб кетди. Устига зарбоф кафтагини, бошига қора телпагини кийиб, асо ушлаган ҳолда савлат билан хизматкорини эргаштириб чодиридан чиқди ва кичкина бир қайиққа ўтириб, Иваннинг кемаси томон йўл олди.

Ҳожи Таишевнинг чодирда ўтириб, «музокаралари»нинг натижасини сабрсизлик билан кутар, васвас бўлган кишидек, у бир жойда ўтиролмай, у ёқдан-бу ёққа юриб, ўзидан-ўзи вайсарди. «Ҳа, яхшиликни билмаган кўрнамак, бурнингдин майнанг қатигини келтирай, шошма

ҳали!» — деб валдирарди у. Иваннинг кемасидан келган қаттиқ овозларни эшитиб, валдирашдан тўхтади-да, оғзини очиб қулоқ сола бошлади. Бироқ русча билмаганлиги учун ҳеч нарса ни англай олмади.

Иван Заҳрони эгасига қайтариб бериш тўғрисидаги талабни қатъий рад этган эди.

— Заҳрога мен уйланаман, ўзи билан келишиб қўйганман, — деди пинагини бузмай.

Бойбур унинг гапини эшитиб, тутақиб кетди.

— Аҳмоқ бўлма, Астраҳанда сенга чиройли бир қул хотин олиб бераман.

— Менга қул эмас, ёстиқдош керак. Шу форс қизидан бошқасига уйланмайман.

Заҳро кеманинг бир чеккасида бошини рўмол билан беркитиб, тескари ўгирилиб ўтирар: гарчи у рус тилини билмаса ҳам бу жанжал ўзи устида кетаётганини яхши тушунар, ўз қисмати тўғрисида ўйларди. «Агар бош элчи ўз сўзини ўтказиб, мени Ҳожига қайтариб олиб берса, ҳолимга вой! Ҳожи мени роса қийноққа солади, кейинроқ ўзига ўхшаш бир тошюрак одамга сотиб юборади. Умрбод қулликдан, хор-зорликдан бошим чиқмайди. Иван эса менга уйланмоқчи. Шойи-атласга беланиб, қул хотин бўлиб юргандан кўра, чит кўйлак кийиб, озод хотин бўлган яхши! Илоё, мени Ҳожининг зулмидан қутқаз! Ё Биби Фотима-Заҳро! Ўзинг қўлла!» Шу топда унинг миyesi ишқ-муҳаббат туйғуси билан эмас, балки ўз ҳаёти, озодлиги тўғрисидаги ташвиш билан банд эди.

Кеча кечқурун кўпроқ ичиб маст бўлиб қолган Иван Бочков иккита солдат билан Ҳожининг чодирига кирганда Заҳро шошиб қолган эди. Иван гапни чўзиб ўтирмай унинг қўлидан ушлаб стаклагач, ханг-манг бўлиб, қўй сингари кетидан эрганиб кетаверди. Йигит Заҳрони даст кўтариб сув бетиде чайқалиб турган қайингига ўтиргизди-да, ўз кемаси томон ҳайдади.

Гарчи Заҳро бу йигитни севиб, ичиде у билан қовушишни орзу этса-да, унинг бу қадар дағал ҳаракат қилишини ёқтирмаган, жория бўлса ҳамки, аёлларга хос иззат-нафсини ва шарм-ҳаёсини йўқотмаганди. Иваннинг тўсатдан келиб бир буюмдек кўтариб олиб кетиши унинг жаҳлини чиқарганди.

Бошида Заҳро қовогини солиб, тескари ўгирилиб олди. Ўз хатосини англаган Бочков унга мулойим гапириб, кўнглини олмоқчи бўлганда ҳам у миқ этмай ўтирди. Унинг қора кўзлари ўтдек чақнаб, пистадаккина бурун катаклари керилиб турарди.

— Жоним, хафа бўлма. Сени қулликдан қутқариш учунгина шундай қилдим. Энди сен эркин бўласан, хотиним бўласан.

— Уйди! — деди Захро жаҳл аралаш.

У кейинги вақтларда бир неча русча сўзни ўрганиб олган эди.

«Бошда уни чўчитиб юбормасдан, эҳтиётлик билан ҳаракат қилсам бўлар экан, — деб ўйлади Бочков. — Ўзи-ку, мени ёқтиради, лекин уни огоҳлантирмай, қўйдек судраб олиб келганимга араз қияпти. Ҳечқиси йўқ, ўзимга ром қилиб оламан бу жононни!»

Эрта билан Бойбур келганда Бочков билан Захро бир-бирлари билан ярашиб, апоқ-чапоқ бўлиб қолган эдилар.

Бойбур Бочковга дўқ қилиб:

— Иван, мен бош элчи, сенга буюраман: есирини эгасига қайтариб бер, — деди қийиқ кўзларини чаққатиб.

— Буюрасан? Сен-а?

— Ҳа, мен буюраман. Аҳмоқ! Мен Улуг Русь давлатининг амалдори, сенинг бошлиғинг бўламан-а!

— Мени ўз ҳолимга қўй, Бойбур! Амрингга итоат этолмайман. Сен амалдоргина эмас, одам ҳамсан! Менга бегона эмассан...

Элчи ноибининг авзойини кўргач, ғазабини ютиб, ўзини босиб олди. Ҳозир у билан гижиллашиб ўтиришнинг фойдасиз эканини пайқаб, орқага чекинди. Аммо орадан уч-тўрт соат вақт ўтгандан кейин яна Иваннинг олдига келиб, гапни ётиги билан тушунтиришга ҳаракат қилди:

— Сўзимга қулоқ сол, Бочков, — деди унга тикилиб туриб. — Мен сенга ёмонликни истамайман. Ҳозир биз рус аскарлари соқчилигида кетямиз, рус тупроғидамиз, тилимиз узун, лекин Каспий денгизидан ўтиб, Манғишлоққа борганимизда бухороликларнинг қўли узун бўлиб қолади: бизни рус солдатлари эмас, Хива, кейин Бухоро соқчилари қўриқлаб боради. Бухоро хонининг феъли ҳаммамизга маълум. Агар...

Бойбур гапини тамомламасданоқ мастлиги тарқалиб, ҳуши жойига келган Иван унинг фикрини англаб олди.

— Гапинг рост. Бухорога борсак, Ҳожи мени омон қўймайди.

— Есирини тортиб олиб, сени зиндонга солдиради, — деди Бойбур қатъий қилиб. — Бировнинг юртида зўравонлик кетмайди.

Иван бошини қашлаб, ерга қараганича қолди.

— Молини эгасига қайтариш керак, — деди Бойбур қоматини тиклаб.

— Форс қизини қийноққа солиб азоблайди-да. Уни қутқариб қолишнинг иложи йўқми-а? Пул-мул бериб...

— Ҳожи есирини яхши кўрар экан, уни ўлса ҳам сотмайди.

Иван бу гапни эшитгач, саросимага тушиб, нима қилишини билмай қолди.

— Ўзинг ўйла, ахир,— деб гап бошлади яна Бой-бур оҳиста.— Биз Бухоро билан дўстлик ўрнатгани кетяп-миз-ку! Хоннинг энг яқин одамини хафа қилсак, яхши бўладими? Эҳ, шу ишқ можароси бўлмаганда эди! Кел, Иван, ишимизнинг фойдаси учун шу ҳавасингдан кеч! Мен Ҳожига ҳамма гапни тушунтираман,— деб гапда давом этди элчи.— Иван мастлик билан шу ишни қилибди, дейман. Есиринг бегуноҳ, агар уни қийна-масанг, қайтариб берамиз, дейман.

Иван ноилож унинг гапига кўнишга мажбур бўлди. «Кеча орқа-ўнгини ўйламасдан иш қилган эканман. Кўп ичиб қўйиб, ўзим ҳам шарманда бўлдим, бечора Заҳрони ҳам балага гирифтор қилдим. Ҳай, аттанг!..» — деб пешонасига урди у.

...Ҳожи чодирда, шолрўмолга бурканиб қовоғини солиб турган есирини кўргач, ўзини тутолмай, тарсаки билан қўйиб юборган эди, у гандираклаб кетди.

— Бан ўлим, санинг алишгда дурмам, — деди есир хўжасига тик қараб.

Бир кунга бўлса ҳам озодлик ва муҳаббат шарбатини тотган бу аёл таслим бўлишни, ўз хўжасининг хоҳишига сўзсиз итоат этишни истамас эди. Ҳожи тишларини ғижирлатди-да, бир мушт уриб уни йиқитди, додлашнинг фойдаси йўқлигини билган Захро эса тишини тишига қўйди...

Денгиз каби кенг ва катта карвон йўли сингари тўғри оққан ажойиб гўзал дарё, қирғоқлардаги зумрад ўрмонларнинг манзараси Ҳожининг кўнглига сиғмас эди. Яқиндагина рўй берган шармандали ҳодиса унинг юрагини жароҳатлаган, шаънига доғ туширганди. Агар Заҳронинг ўрнида бошқа аёл бўлганда Ҳожи уни қийнаб ўлдирган бўларди.

Бухороликлар унинг бошига тушган ишдан хурсанд бўлгандек, бир-бирлари билан шичир-шичир қилар, Ҳожининг кемасига маънодор назар ташлаб, кулиб қўяр эдилар.

Ўз молларини Москва бозорида фойдасига сотган мулла Шокир кемасида гумашталари билан бирга, той-той юклар орасида ўтириб, танбур чертар ва бақриб янги тўқиган ашуласини айтар эди:

Эй дўстларим, бир сўз тингланг торимдан,
Ажрай дедим позикниҳол ёримдан.
Тутун чиқар хасратимдан, зоримдан,
Лочин човут солди кабутаримга!..

Орқадаги кемаларда келаётган бухороликлар бу ашулани эшитиб хохолаб кулишар, бу таъна тошлари кимнинг шаънига отилаётганини тушунишарди.

Ҳожи эса гижиниб, Ҳамдамбойнинг гумаштасини ичида сўқар: «Ҳа, баччағар, таги паст, савдогарчиликни ким кўйибди сенга!» — деб пўнғилларди. Отаси шойибоф ҳунарманд бўлган мулла Шоқир хон билан меҳтарнинг яқин одами, унинг овозини ўчиришга Ҳожи ожиз. Шу сабабдан унинг юрагига қил сиғмас, таъби хира, кўнгли гаш эди.

Йўловчилар эса кемаларда хурсандчилик билан вақт ўтказиб, қандай қилиб Астраханга етганларини билмай қолдилар.

V

Астраханга турли мамлакатлардан: Эрондан, Туркиядан, Ҳиндистондан, араб давлатларидан, Ўрта Осиёдан, Сибирдан савдогарлар турли-туман моллар келтирар эдилар.

Бухоро ва Москва элчилари Москвадан олиб келган молларининг бир қисмини шу ерда сотиб, узоқ саҳро йўлларида керак бўладиган буюм ва озиқ-овқатлар харид қилдилар. Юклар қайиқлардан олиниб, туяларга юкланди. Карвон олтиш соқчи ҳимоясида Астрахандан чиқди, жилғалар, туз кўллари бўйлаб, чўлма-чўл кетаверди. Ўн кун деганда Ёйиқ дарёси этагидаги шу номли шаҳарга етиб келди.

Йўловчилар Ёйиқда дам олиб, мешларини сувга тўлдириб, яна йўлга чиқдилар, ўн кундан сўнг Эмбага етиб келдилар. Бу ерда уларни Бухоро хони юборган соқчилар кутиб турарди. Рус соқчилари элчилар билан хайрлашиб, Астраханга қайтиб кетди.

Бу ердан Хоразмгача чўзилган Устюрт саҳроси карвон учун энг оғир йўл. Жазирама чўлнинг қайноқ нафаси одамнинг дамини қайтарай дейди. Тарс ёрилган заранг ерлар устида қизил қанот чигирткалар учиб юради, ерда эса катта-кичик калтакесаклардан бўлак жонивор кўзга ташланмайди. Кундузлари мисдек қизиган саҳро

кечалари совиб қоларди, тонгга яқин муздек шамол эсиб, одамнинг баданини жунжитар, кундуз кунлари йўл босиш амримаҳол бўлгани сабабли карвонлар кечалари юриб, кун ёйилиб, исиб кетгунча бирор қудуқ тепасига етиб олишга шошилади.

Бу кимсасиз бепоён чўл қароқчилар учун жуда қулай: чарчаб-ҳориб, дам олгани ётган карвонни тўсатдан босиб, молини талаб, кейин кенг чўл бағрида шамол сипгари ғойиб бўлиш осон ган.

Карвонни қўриқлиб келаётган йигирма чоғли аскар ўқ-ёй, эски қилич ва найзалар билан қуроолланган эди. Суяги аскарний хизматда қотган Дўсим бу аскарларга бончилик қилишни ўз қўлига олди. Савдогарлар ва элчилар ҳам қилич тақиб олган, улар ўз мол-жонларини сақлашга тайёр турардилар.

Йўловчилар Устюрт саҳросида ўн беш кун йўл юриб тоза чарчадилар, туялар ҳам ҳолдан тойди. Хоразмнинг кўм-кўк боғларига етиб олиш учун яна бир ҳафта бор. Кун чиқишига яқин карвон Ширинқудуққа етиб келди. Йўловчилар от ва туялардан молларини туширишди, қовғада қудуқдан сув чиқариб, чанқаган от ва туяларни сугоришди, сўнгра ўзлари тамадди қилиб бўлиб, молларини бир жойга уюб қўйишди-да, уларнинг атрофига жой солиб ухлагани ётишди. Ҳамма кечаси билан эгар устида чайқалиб ҳориган, оёқ-қўллар увушган, аъзойи бадан карахт. Шу сабабдан кўплар бошини ерга қўйиши билан хуррак ота бошлади.

Соқчилардан бир киши навбатчи қилиб қўйилди, қолганлари ухлагани ётди. Орадан икки соат ўтгач, навбатчини ҳам уйқу босди, найзани маҳкам чангаллаб олган қўлига бош қўйиб мудрай бошлади.

Дўсим сардор жуда чарчаган бўлса-да, бирмунча вақтгача кўзларини йириб очиб ётди. «Тўсатдан қароқчилар босиб қолса-я», деган фикр унинг миясини кавларди. Кунботиш олдида у орқаларидан қорайиб кўринган бир шарпани пайқаб қолган, карвонбошига уни кўрсатиб: «Қароқчиларнинг айғоқчиси бўлмасин тағин?» — деганида, карвонбоши: «Бе, бу ерларда қароқчи нима қилсин, эҳтимол, бир чўпондир», деган эди. Энди Дўсим сардор ётган жойида, узоқдан кўринган бу одам ким бўлди экан, деб бош қотирар, ўрнида худди чақиртиканаққа аганагандек тўлганарди. Ниҳоят, юраги сиқилиб, санчиб турди-да, ташқарига чиқди. Чўл хувиллаб ётар, чириллаб турган ҳашаротларнинг ҳам товуши ўчган эди.

Сардор қароргоҳни бир айланиб чиқиб, кўнгли тин-

чигаг, яна чодирга кириб ётди ва орадан бир дақиқа ўтмай хуррак ота бошлади.

Ҳожи Бахшилло ҳам ўз чодирда қаттиқ хуррак отиб ётар, туяга ортилган кажава ичида ўтириб, кечаси бир оз мизғиб олган Захро эса ухлай олмай, хожасининг қийшайиб очилиб қолган оғзига, диккайган соқолига нафрат билан қараб: «Эй худойим! Қачон қутқарасан мени бу балодан?» — деб ўйларди. Бу хунук ва сурбет одам билан норғул Иванни хаёлан бир-бирига солиштириб, бирипи қора тиканга, иккинчисини гулга ўхшатарди: «Бу қақшагул Қоработирдан қачон қутуламану, Тоҳиримга қачон эришаман», дер эди у озарбайжонлар ўртасида ҳам машхур бўлган дoston қаҳрамонларини эслаб. Шу пайтда ташқаридан дукур-дукур туёқ товуши, ҳайқирик ва инграган овозлар эшитилди. Захро бир чўчиб тушди.

Икки кундан буён қароқчилар, худди қўй суруви орқасига тушган бўрилардек, карвонни таъқиб этиб келмоқда эдилар. Улар йўловчилар қаттиқ чарчаб уйқуга кетганларини, соқчининг мудраётганини кўргач, тўсатдан ҳамла қилдилар. Ўғрибоши аста келиб, найзасига таяниб мизғиётган соқчининг орқасидан ханжар солиб уни қулатди. Бошларига чўгирма кийган норғул қароқчилардан тўрттаси ўртага уюб қўйилган молларни учқур отларига орта бошлашди. Бироқ бу вақтда пойлоқчилар уйғониб қолиб, ҳайқирганларича улар устига ташландилар. Икки ўртада палапартиш қўл жанги бошланиб кетди.

Қароқчилар устун келиб, ҳали уйқулари очилмаган пойлоқчиларни орқага сура бошладилар. Катта ўлжани қўлдан бермасликка уриниб, улар жон-жаҳдлари билан уришар эдилар. Қиличларнинг шақир-шуқури, қийқирик овозлари ҳаммани уйғотиб юборди. Агар карвон сафида рус савдогарлари бўлмаганида йўловчиларнинг ҳоли хароб эди. Бу нарсадан беҳабар бўлган қароқчилар энди енгдик, деб сурон кўтарган пайтда беш-олти найзабардор Иван Бочков бошчилигида уларнинг орқасидан хужум қилди. Буни кутмаган ўғрилар нима қилишларини билмай эсанкириб қолдилар. Улардан бир нечаси найзага санчилиб, қўлларидан эгри қиличларини тушириб юборишди. Бочков эса қўлидаги олти парлик оғир шашпар билан қилич ўйнатиб турган қароқчибошининг калласига туширди. Қароқчилар ўғрибошининг чилпарчин бўлганини кўриб, ўлган шерикларини қолдирганларича нарироқда турган отларига мишиб қочдилар.

Захро чодирдан чиққан маҳалда бир неча киши қонга

беланиб, ерда чўзилиб ётарди. Қўрққанидан унинг қўлоёғи бўшашиб, турган жойида серрайиб қотиб қолди. Бироқ Иваннинг енги қонга беланиб, ерга чак-чак қон томаётганини кўргач, унинг олдига югуриб борди.

— Ай, жоним, сана на ўлду? Алингдан қон охиюр!

— Қўрқма, ҳеч... ҳеч.. гап йўқ, елкамни қилич тириаб кетди,— деди Иван ҳарсиллаб.

Захро кутилмаган жасорат ва гаират билан Иваннинг енгини йиртиб, жароҳатини очиб кўрди. Қон сизиб турса-да, яра унча катта эмаслигини кўриб, кўнгли бир оз тинчигач, бошидаги рўмолини шартта олди-да, Иваннинг ярасини боғлади.

— Юр, бир оз ётиб истироҳат эт,— деди у Бочковни чодир томон етаклаб.

Шу яқин орада бўлган мулла Шокир ҳам Захронинг гапини тасдиқлаб:

— Рост айтади, юр,— деб Иваннинг қўлтигига кирди ва икки кишилашиб уни чодирга ётқизиб қўйишди.

Бошда Иван оғриқ сезмаган эди, лекин тўқим устига чўзилиб, бошини эгарга қўйгач, яраси ачишиб оғрий бошлади, ўзи истамаган ҳолда ишгаб юборди.

— Захро, сен унинг ёнидан жилмай сув ичириб тур,— деди мулла Шокир чодир ёнида турган кишиларни ҳайдаб.— Безовта қилманглар, унга тинчлик керак.

Бочков ранги ўчган ҳолда ялтираган кўзларини Захродан узмай тинч ётар эди.

— Ўз қўлинг билан сув бер,— деди у мешдаги сувни кўрсатиб.— Лабларим қақраб кетди, ичим ёняпти.

Захро худди ўз уйидагидек у ёқдан-бу ёққа югуриб, мард йигитнинг хизматини қилар, сув ичирар, бошидаги эгарини тўгрилаб қўярди. Агар Ҳожи Бахшилло бу ажойиб манзарани кўрса, рашкдан юраги торс ёрилиб ўлган бўларди. Бироқ у ташқарига чиқмай ҳали ҳам ўз чодирда миқ этмай ётарди. Шовқин-сурон бошланиб, Захро чодирдан чиқиб кетиши билан у уйғониб кетди, ташқарига қулоқ солиб, нима ҳодиса бўлганини англаганидан кейин ҳам ўзини ухлаганга солиб, қимир этмай ётаверди. Ўзига муте бўлган одамлар олдида жуда жасоратли бўлган бу одам аслида ўлгудек қўрқоқ эди.

Қароргоҳда тинчлик ўрнатилгандан кейин у худди ўғри кишидек чодир пардасидан мўралаб, кўзларини ишқалаб аста ташқари чиқди.

— Уйқунгиз мунча қаттиқ,— деди ёнига қилич осган мулла Шокир уни кўриб қолиб.— Бир ерингизни кесиб кетсалар ҳам билмай қолар экансиз-да!

— Рост, уйқум қаттиқ. Менга айтинг-чи, ўзи нима бўлопти, ака мулло?

— Қўйинг-э... Ўзингизни билмасликка солманг, кўрма-ётирсизми ерга тўкилган қонларни!

Ҳожи оғзини қийшайтириб:

— Молларимиз омон қолдиму? — деб сўради.

— Ҳа, лекин есиригизни қароқчилар олиб қочди.

— Иби! Ростданми? Қўйинг-э, ҳазил қилманг, афтигиздан ёлғон гапурганингиз кўриниб турибду, акун. Ростдан ҳам Захро қай гўрга кетди?!

Совдогар чап кўзини қисиб:

— Совлик қўйингизни бир қўчқор эргаштириб кетди,— деди ва боши билан ишора қилиб Бочковнинг чодирини кўрсатди. Ҳожининг ранги қогоздек оқариб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Нима қилиб ўтирибди унинг қафтолида, бориб кўрай-чи!

Мулла Шокир шартта унинг йўлини тўсиб:

— Борманг, Москоп вакили қаттиқ ярадор,— деди.— Захро ярасини боғлаб, сув ичириб ўтирибди. Иван уни еб қўярли аҳволда эмас.

— Қаттиқ ярадор? — Ҳожи жилмайгандек бўлди,— доғи ўлиб қолмасин, бечора!

— Худо хоҳласа ўлмайди. Юринг, мол-ҳолимиз омон қолганига бир пиёладан... сув ичайлик.

Ивanning ярасига мумиёйи асил қўйиб, қайтадан боғлаб қўйингандан кейин у ўзини яхши сеза бошлади. Гарчи жароҳати ачишиб, оғриб турса ҳам руҳи енгил эди. У ярасининг оғригини унутиб, теварагида парвона бўлиб юрган севгилисига суқланиб қарар, ҳуснига сира тўймас, Захро ҳам бу довюрак кишидан кўзини узолмас эди.

Орадан икки кун ўтгач, Иван ўрнидан туриб юрадиган бўлиб қолди. Захро эса ҳеч нарса бўлмагандек яна ўз ҳожасининг хизматини адо этиш билан овора бўлди. Ярадорлар оёққа босиб, эгар устида ўтириб кета оладиган бўлганларидан кейин қарвон яна йўлга чиқди ва минг азоб билан ўн кун йўл босиб, Урганчга етиб келди.

VI

Муҳаммадали бошчилигидаги қарвон Бухорога Москва элчиларидан бир кун илгари етиб келди. Бойбур Таишев ўз одамлари билан Рометонда тўхтаб дам олмоқчи, ҳаммомга тушиб, уст-бошларини, аяжомларини тартибга солмоқчи бўлди.

Абдуллахон Москва элчисини қаршилаш учун Фатхулла қушбеги билан мартабаси настрок бўлган икки-уч одамини тайинлади. Меҳмонлар келадиган куни Фатхулла қушбеги зарбоф чопон кийиб, белига тилла камар боғлаб, ўз навкарлари билан Ҳазратимом дарвозаси таш қарисидаги гузарда пойлаб турди.

Бутун юз-кўзини соқол босган, гирдинум қушбеги ку муш юган урилган аргумоқ устида виқор билан ўтирар улуг бир вазифани бажараётган кишидек кўкрагини кў тариб, қошларини кериб, элчиларнинг яқинлашишларини кутарди. Элчилар эрталаб соат ўнда етиб келинлари керак эди. Худди мўликалланган вақтда узоқдан карвоннинг қораси кўринди.

Энг олдинда элчи Таишев билан унинг ёрдамчиси Иван Бочков отлиқ келардилар. Улар яқинлашиши билан қушбеги отдан тушмоқчи бўлгандек, ўнг оёгини узангидан олиб, сўл томонга қийшайди. Бойбур, хончин одами пиёда келиб кўришади шекилли, деб ўйлаб, дарҳол отидан тушди-да, қушбеги томон юраверди. Бироқ қушбеги шу пайт ўзини ўнглаб, оёгини узангига қўйди-да, яна эгар устига жойланиб ўтириб олди. Подшо элчиси оёқ устида, хоннинг аъёни от устида туриб кўринишди. Шарқда ажнабий элчиларни қабул қилиш маросимида ишлатиладиган баъзи пайраиқлардан Бойбурнинг хабари йўқ эди.

Элчининг ёрдамчиси Иван Бочков ўз подшосининг ҳурматини туширган Бойбурни ичида сўкиб, гижиниб турарди. У ранги бўзарган ҳолда отини жаҳл билан қаттиқ ниқтиб, қушбегининг олдига борди-да, гердайиб туриб от устида кўришди.

Яшил кафтан кийган, икки юзи қип-қизил, кўса Бойбур ўзининг қилган хатосидан хуноб бўлиб, терлаб-пишиб кетган эди. Рус подшосининг номусини ўз номуси деб билган бу ишчан ва оққўнғил одам хафа бўлганини билдирмаслик учун зўр бериб илжайишга уринар, бироқ унинг тоза юзиде ҳаяжонлангани, шошиб қолгани аниқ-таниқ акс этиб турарди. Эгар устида қоматини тик тутиб виқор билан ўтирган Иван Бочков лабларини қимтиб, қошларини чимириб: «Эҳ, Бойбур Таишевич, хато қилдинг, бироқ энди сир бой бермай, ўзингни тутиб ол!» — демоқчи бўлгандай унга тикиларди. Баланд бўйли, кенг яғришли Бочков ҳозир қирқларга бориб қолган кишига ўхшаб кўринарди. Чўл шамоли ва офтобдан қорайган чехраси унинг доим от устида умр кечирганидан ва иссиқ мамлакатларда бўлганидан дарак берар, юриш-туриши, кўзларидаги ифо-

да унинг кўрқмас ва ғайратли бир кимса эканини кўрсатиб турарди.

Қушбеги у билан қўл бериб кўришаркан, важдоҳати га қараб: «Улуғ элчи шу эмасмикин? Мен адашмадиммикан?» — деб ўйлади. У меҳмонлар билан ҳол-аҳвол сўрашиб, йўлда қандай келганликларини суриштиргандан кейин қисқача нутқ сўзлаб, уларни табриклаган бўлди ва оқ подшога узоқ умр тилади, сўнгра баланд овоз билан:

— Шаҳримиз Бухороийи шарифга марҳамат қилсинлар, қадамларингизга ҳасанот! — деди.

Карвон Бухоро томон йўл олди. Совға-саломлар ортилган туялар орқада жангир-жунгур қилиб келмоқда эди. Ҳазратимом дарвозаси тепасида қарнайлар оламини бузиб патра тортар, сурнайлар чийилларди. Елкаларига ойболта қўйган соқчилар шаҳар дарвозаси ёнида саф тортган, улар қоматларини тик тутиб, кўзларини бир оз қийшайтириб қаққайиб туришарди.

Қушбегининг қилигидан кўнгли оғриган элчи бу тантана ва дабдабани кўриб, бир оз юнанди ва енгил нафас олиб, бозорчиларнинг олаговури билан тўлган шаҳарга қадам ранжида қилди. Москва элчиларини кўрмоқ ва қутламоқ учун бутун халқ кўчага чиққан. Исқирт кўк салла, бўз чопон кийган камбағаллар ўртасида чит ва адрас чопон кийган косиблар, шойи тўн кийган савдогарлар ҳам кўринарди. Халойиқ ичида текин томоша пайида юрган саёқ кишилар, қаландарлар, мешкобчилар қаторида элчиларнинг келишидан беҳад суюнган шойи, бахмал, зарбоф тўқувчилар, мўйнадўзлар, мискарлар ҳам бор эди. Оддий халқ дўстлик қалдирғочлари бўлган Москва элчиларини чин кўнгилдан қутламоқда эди.

Куз энди бошланган бўлса-да, ҳаво иссиқ ва дим. Белини камар билан тангиган зарбоф кафтанли элчи терга ботиб, дам шаҳар кўчасини тўлдирган ранг-баранг кийимли оломонга, дам япасқи уйлар устида гердайиб турган шаҳар ўртасидаги маҳобатли аркка тикиларди. Ясси томлар устида бошига чопон ёпинган қиз-жувонлар, болалар қалдирғочдай тизилишиб турар, элчиларни кўллари билан кўрсатиб:

— Вой ўлай, хотинларга ўхшаб соч қўйишган-а! Вой тавба,— деб ёқаларини ушлашарди.

Бир карвонсарой дарвозаси ёнидаги супача устида бўз яктак кийган, рангнар бир кавушдўз билан беқасам тўн кийган бир шойибоф бир-бирларини суяб, бўйинларини чўзиб, кўчадан ўтиб кетаётган карвонни томоша қиларди.

— Ўрис савдогарлар нима келтирибдилар, хабарингиз борми, ака Наврўз? — деб сўраб қолди кавушдўз шеригидан.

— Нима келтирар эдилар, ўрис юртида мўл бўлган сувсар тери, булғори чарм, мум, асал, яна чўян қозон, игна келтирадилар-да.

— Мум билан чарм арзон бўлар экан-да, — деб суюнди кавушдўз.

— Кампирнинг дарди гўзада дегандек, сиз касибларнинг дардингиз мум, чарм, фаранги ишда, — деди кулиб ака Наврўз. — Мўйнадўзга сувсар, қора тулки тери керак.

— Ўрислар бу ердан нима сотиб олар эканлар-а?

— Хомтама бўлма, сенинг кавушингга улар зор эмас. Мўйнадўзлар тиккан чақмоқ телпақларни ҳам бошларига урмайдилар. Аммо уларга биз тўқийдиган шойи, бахмал, зарбоф керак.

— Пичогимиз мой устида, денг! Касод бўлиб қолган бозорингиз яна тарақ бўлар экан-да!

— Шундог. Ўрисларнинг келгани жуда бизга қўл келди.

— Бизга ҳам, — деди касиб кулимсераб.

Қўлларига узун аргувоний таёқ ушлаган, бошларига кўзи терисидан панах кийган ясовуллар: «Пўшт, пўшт!» — деб элчиларга йўл очиб, кўчанинг четига чиқиб улгуролмаган анқовларнинг бошига тушириб қолардилар.

Фатхулла қушбеги Бойбур билан олдинда аста гаплашиб борар эди. Ҳашаматли мадрасаларнинг пештоқлари ва деворларидаги кошинлар офтобда жимжима қилар, кўзларни қамаштирарди. Минораи Калон масжид-мадрасалар устида қад кўтариб, ўз нақшларини кўз-кўз қилаётгандай эди.

Абдуллахон Хуросонни талаб, қўлга киритган бойликлар ҳисобига ўз пойтахтини безатган, уламолар, муллаваччалар учун мадрасалар, савдогарлар ва хунармандларнинг кўнглини овлаш учун усти ёпиқ чорсулар, тимлар қурдирган эди. Хоннинг яқин кишилари — Кўкалдош, Дўстбек ва Хожа Ислом, Фатхулла қушбеги бир-бирларидан қолишмаслик учун серҳашам мадрасалар, карвонсаройлар, ҳаммомлар, хонақоҳлар, масжидлар солдирган эдилар. Хон ўзини халққа илм-маърифат ҳомийси қилиб кўрсатиш учун миғлаб муллаваччаларга нафақа бериб турар эди. Бироқ бу мадрасалардан илми нужум ва риёзат фанлари чиқариб ташланган, муллаваччалар фақат «илми ҳол», яъни диний масалаларнигина ўрганишар эди.

Бу ҳашаматли биноларга қараб кўзлари жавдираган Бойбур:

— Бу қадар бийик... яъни мадраса ва мечетларни ҳеч бир ерда кўрмаган эдим, бик айбат, бик айбат, — дер эди татарча ва ўзбекча сўзларни аралаштириб. Қушбеги эса бу биноларнинг ҳаммасини ўзи қурдиргандай гурурланиб, бурнининг катакларини кериб, қошларини учириб қўярди.

Ногорабозордан чиққач, қушбеги отининг бошини чап томонга бурди-да, меҳмонларни тор кўчадан бошлаб, чор-раҳаларга қурилган тоқлар тагидан, Тими Абдуллахон ёнидан олиб ўтди. Унинг мақсади — Бухоронинг мисли йўқ тими, усти ёпиқ чорсулари, ҳашаматли иморатларини кўрсатиб, меҳмонларни лол қолдирмоқ эди.

Элчилар Тоқи Саррофон яқинидаги кичик бир саройга келиб тушдилар. Сарой саҳнига мешкобчилар сув сепган, ҳаммаёқ сунурилган, ҳужраларга жой солинган эди.

Меҳмонлар бу ерга келиб, устларидаги чангни қоқиб, юз-кўзларини ювиб олдилар. Улар учун хон озиқ-овқат, икки челақ шароб, бешта қўй юбортирди. Узоқ йўл юриб ҳориган москваликлар овқатдан кейин ухлагани ётдилар. Уларни қўриқлаш учун сарой дарвозасига икки соқчи қўйилди. Қоронғи тушиши билан бу соқчилар ерга бўйра солиб, ойболталарини қучоқлаганларича пинакка кетдилар.

* * *

Эртасига эрталаб хон саройидан шиговул¹⁰ эгарланган бир от келтириб, таъзим билан элчини аркка чорлади.

— Нега бир от келтирдиги? — деди Бойбур елкасини қисиб. — Биз... биз икки киши бит.

— Иккинчи элчи ўз отини миниб борсин.

— Олой ёромий. Иван Бочков подшонинг вакили, они ҳурматлов керак. Онгада бир от... олиб кел, — деди Бойбур ўзбекча гапиришга уриниб.

Элчи шиговул билан тортиша-тортиша, аранг сўзини ўтказди.

— Арк дарвозаси ёнида отдан тушасиз, — деб таъкидлади шиговул элчини қабул маросими билан таништирар экан. — Аркка Қўкалдош жанобларидан ўзга ҳеч бир аъён от миниб чиқмайду.

— Ёрий, — деди Бойбур пишиллаб. — Подшо ёрлигин хонга ўз қўлимиз билан топширабиз.

— Яхши, аммо хон ҳазратлари ҳузури олийларига

кирмасдан бурун меҳтар жаноблари қошида бўлур-сиз, ул киши сизни қабул расм-русуми ила тоништирадурлар.

Элчилар турган карвонсарой билан арkning ораси унча узоқ бўлмаса-да, Бойбур билан Бочков ясоғлик аргумокларни миниб тантана билан қабул маросимига жўнашди. Арк дарвозаси устида ногоралар чалиниб турар, карнайлар наъра тортар, сурнайлар чийиллар эди. Элчилар баланд дарвоза олдида отдан тундилар-да, шифовулга эрганганларича, йўлакда аста юриб, сарой саҳнига чиқдилар. Шифовул уларни меҳтарнинг девонхонасига олиб кирди. Хоннинг ўнг қўл вазирларидан бўлган меҳтар бошқа мамлакатлар билан бўладиган элчилик муносабатларига мутасадди эди.

Бошига катта симоби салла, эгнига жуда кенг зар чопон кийган, юзи бир бурда, қотмагина аъён Бойбур билан Бочковни ўз девонхонаси эшиги олдида кутиб олди, улар билан қўл бериб кўришгандан кейин, узун ва тор дарчалардан ёруғ тушиб турган нақшинкор меҳмонхонага олиб кирди, шойи кўрпачаларга ўтқазиб, яна ҳол-аҳвол сўрашди.

— Сафарлар бехатар бўлдимиз, эсон-омон етиб келдингизларми?

— Минг қатла шукр, соғ-саломат келдик...

— Оқ подшо ҳазратлари ва аларнинг отабеклари Гудуноп жаноблари соғ-саломатмулар?

— Худойга шукр, соғ-саломатлар...

Меҳтар элчиларнинг ишонч ёрлиқларини кўздан кечиргач, подшонинг хонга юборган ёрлиғини кўрсатишни сўради:

— Мен ёрлиқни ўз қўлим билан хонга топширгоймен, — деди Бойбур қаттиқ туриб.

— Майли, андоғ бўлса... хўш, жаноб олийга нима арзларинг бор?

Бойбур ҳар иккала подшо ўртасида яхши муносабатлар ўрнатиш зарурлиги тўғрисида Бориснинг уқтирган гапини такрорлаб, сўзини савдоғарларнинг хавф-хатарсизлиги, бож-тамга масаласи устига кўчирди. Сўнгра Кучумхон билан бўлган муносабатлар устида тўхталиб, Москва подшосининг нуқтаи назарини тушунтирди.

Гап чўзилиб кетди, меҳмонларнинг қорни оча бошлади. Ҳушёр вазир буни пайқаб, эшик томонга қараб қўйди-да, қарс уриб, баковулни чақирди. Этакларини бар уриб, енгларини шимарган энчил баковул обдаста билан дастшўй кўтарган ҳолда меҳмонхонага кириб, элчиларнинг қўл-

ларига сув қўйди. Улар қўлларини ювиб бўлгач, елкасидаги сочиқни уларга узатди. Сўнгра дастурхон ёзиб, энг олдин бир даста нон, кейин анжир, узум, карж қилинган қовуш келтириб қўйди. Нонларни бурдалаб, қўли билан дастурхонни кўрсатди-да:

— Қани, олсинлар, меҳмонлар, — деб қўйди. Орадан ярим соатча вақт ўтгач, даганларда қовурдоқ, қозонкабоб келтирилди.

Овқат маҳалда меҳтар меҳмонларни гапга солиб ўтирди. Меҳтар хон сингари катта савдогарларга дастмоя бериб, Ҳиндистон ва Эрон билан савдо-сотиқ қилар ва бундан кўн фойда кўрар эди. Шу сабабдан у Москвада ишлаб чиқариладиган матолар ва Россия бозорлари тўғрисида суриштира бошлади.

Бойбур Москвада юз хил касб эгалари яшашини, ҳар бир мол учун айрим-айрим бозор ва расталар борлигини, тагчарм бошқа растада, танаворчарм бошқа растада сотилишини гапириб берди. Бу бозорда алоҳида этик тикувчилар растаси борлигини ҳам айтиб ўтди.

Подшо элчиси керилиб, Москва атрофида ишлаб чиқариладиган буюмларни санай кетди ва шаҳарларда ҳар йили бўладиган катта ярмаркаларни тасвирлар, Бухоро савдогарлари бу ярмаркаларга қатнашсалар, катта фойда кўражакларини уқтирди.

— Балли, сизнинг бу гапларингизни хон жанобларининг гўшига етказурман. Подшо Иван вафот этгандан сўнг ётиб қолган савдо-сотигимиз яна ривож топиб тўхтайдур!

— Агар Кучумхон билан борди-келди қилсангиз, сиз билан савдо-сотиқ битими туза олмаймиз, — деди Бойбур қатъий қилиб, — чунки сиз Россиядан темир, совут-қалқон каби айбирлар олиб, аларни Сибирга — Кучумхонга юборасиз. Кучум эса бизнинг Сибириядаги шаҳарларимизни вайрон эта, халқимизни толий.

Меҳтар ичида Москва элчисининг гаплари ҳақ гап эканлигини билиб турарди, шунинг учун у Россия билан дўст бўлиб, у билан савдо-сотиқ қилиб туришга хонни кўндириш кераклигини кўнглидан ўтказиб қўйди. Унинг ўзи ҳам Москвага ва бошқа шаҳарлардаги ярмаркаларга гумашталар орқали мол юбориб, бойиш ниятида эди.

— Бизнинг яна бир талабимиз бор, — деб сўзида давом этди элчи. — Бухоро хонлигида рус бандилари кўп. Қрим тоторлари, бошқирдлар рус йигит-қизларини ўғирлаб олиб келиб, бу ерларда соталар. Сиз аларни озод

этиб қайтариб юборишларингиз керак. Бу ерларда русларнинг хор-зор бўлиб юрувлари Россия давлатининг шаънига ярашмай.

Элчининг бу гапи меҳтарга унча ёқмади, чунки ўзи ҳам қулдорлардан эди. У зўрма-зўраки кулимсираб:

— Бу мушкул масала,— деди.— Албатта, биз ҳам қулларни озод этиб юбормоқни тилаймиз. Аммо бу қулларни сотиб олган кимарсаларнинг зиёнини ким тўлайдур? — Шойи кўрпача устида меҳтар билан ёнма-ён ўтирган элчи Бочковга билинар-билимас кўз қисиб қўйди.

— Биз қулларни эгаларидан сотиб олобиз,— деди Бойбур илжайиб.— Хон ҳазратлари рухсат берсалар, бас. Ул жанобнинг лутф-карамларига инонабиз.

— Жаноблар,— деди меҳтар ўрнидан туриб,— сизларнинг бу талабларингизни хон ҳазратларига маълум қилурмен. Ўз арзингизни бо ул ҳазрат қошида баён қилурсиз. Аълоҳазрат сизларни бирор соат ичида қабул қилсалар ажаб эмас.

— Меҳтарнинг томоғи мойлапмаган арава гилдирагидек гич-гич қияшти,— деди Бойбур меҳтар чиқиб кетгач русчалаб,— бир нарса билан оғзига урмасак, ишимиз юришмайдиган кўринади.

— Рост, йигирма-ўттиз сўм ваъда қилмасак, арава-миз юрмайдиганга ўхшайди. Агар биз бу ердаги бандилардан жилла бўлмаса йигирма-ўттизтасини озод қилиб обормасак, Борис Годунов жаноблари хафа бўладилар. Бу ерда порахўрлик айб эмас, деб эшитаман.

— Бу ишни менга қўйиб бер. Уларнинг тилини биламан,— деди Бойбур қочириқ қилиб.

Меҳтар элчилар билан музокара олиб бораётганида Абдуллахон девонхона ёнидаги қоронги хужрада ўтириб, ҳамма гапни эшитган, элчиларнинг муддаосини билиб олган эди. Лекин меҳтар меҳмонлар олдида чиқиб кетиши билан у ҳам хилват хужрани тарк қилди, шу сабабдан элчиларнинг кейинги гапларини эшитмай қолди.

Меҳмонлар кутавериш таъблари хира бўла бошлаганда, удайчи ¹¹ келиб уларни кўринишхонага таклиф этди.

Абдуллахон тўрда мрамар тошдан йўпиб ишланган тахт устида зарбоф тўн кийиб ўтирар эди. Тишлари тушиб, сочлари оқарган, мўгулбашара, кўса ва пучуқ хоннинг бошидаги қимматбаҳо тожи ўзига ярашмай турарди. Унинг бигиздек ўткир кўзларининг қарашидан, ўнг қўлининг муштини тиззасига тираб, қийшайиб ўтиришидан, бутун важоҳатидан қахри қаттиқ, бир назар билан катта

қўшинни ўзига тобе қилиб оладиган, иродали кимса эканини фахрлаб олиш қийин эмасди. Хоннинг сўл томонидаги фахрли ўринни ясовулбоши, Қулбобо Қўкалдош, эшик огаси, мирохўр, мирзабоши, хазинабоши ишғол қилган, ўнг томонида Хожайи Калон, меҳтар ва бошқа амалдорлар, тахтнинг орқасида эса қурчи (соқчи) боши ва ясовулбоши, Фатхулла қушбеги тик турардилар.

Элчилар хоннинг рўпарасида, ўзлари учун кўрсатилган жойда таъзим қилиб турдилар. Шиғовул баланд овоз билан Москва элчиларининг хон остонасига «бош уриб» келганликлари ва оқ подшонинг саломини келтирганликларини аълон қилди. Шундан сўнг Абдуллахон илтифот қилиб элчилар билан ҳол-аҳвол сўрашди. Шиғовул билан удайчи элчиларни қўлтиқлаб тахт ёнига олиб борди. Элчилар, одатга мувофиқ, хон ёнида бир лахза сукут қилиб туришди. Улар гайридин бўлганликлари сабабидан хон ўрниш учун қўлини чўзмади, фақат навбат билан сўзларига қўлини қўйиб, илтифот қилган бўлди. Хон элчининг қўлидан татарча ёзилган ёрлиқни олиб, наридан-бери ўқиб чиқди-да, шиғовулга узатди. Элчилар орқалари билан юриб, яна ўз жойларига бориб турдилар.

Бутун Мовароуннаҳр ва Хоразмни қилич кучи билан бирлаштирган ва ўзини иккинчи Темурланг деб ҳисоблаган Абдуллахон мағрурлигиданми ённки қартайиб, эси кирарчиқар бўлиб қолганиданми, Россия подшоҳининг соғлиғини сўрашни унутиб қўйди. Русь подшоҳининг ҳурмати жойига келтирилмагани учун Иван Бочковнинг газаби келиб, ёнида турган удайчига деди:

— Мен Рум императори саройига чопар бўлиб борганимда император улуг подшоҳимизнинг ва Россия ҳокими Борис Годунов жанобларининг соғлиғини сўраган эдилар.

— Нима дейди бу ўрис? — деб сўраб қолди хон удайчидан жаҳл аралаш.

Тилмоч Бочковнинг гапини юмшатиб, мулойимроқ ифодалар билан таржима қилиб бергач, кўринишхона бир он сукунатга чўкиб, пашша учса эшитиладиган бўлиб қолди. Хон одатга хилоф иш қилгани учун вакилнинг бу пичингини қулт этиб ютди-да, тахт устида ўзини ўнглаб олиб:

— Биродаримиз оқ подшо ҳазратлари ва аларнинг маслаҳатгўйлари Борис Годунов жаноблари соғ-саломатмилар? — деб сўради. Унинг таъби хира бўлгани, кайфи бузилганлиги афтидан билиниб турарди.

— Алҳамдулилло, саломатлар, — деди Бойбур енгил

нафас олиб. — Худо марҳамати ила бутун Руснинг улуг подшоҳи, Москва, Киев, Новгород, Тверь, Қозон ва Астрахань хукмдори Фёдор Иванович зоти шоҳоналари сихат-саломатдирлар, сизнинг-да, соғлигингизни худойдан сўраб ётурлар.

Элчининг «Қозон ва Астрахань хукмдори Фёдор Иванович...» деган гапи Абдуллахоннинг гашига тегди. Ичини мушук тирнаётгандек ўтирган жойида ижирганиб қўйди. Сўрашиш маросими тамом бўлгач, амалдорлар Москва подшоҳи юборган совгаларни: пўлат совутлар, тўрт лочин, сувсар пўстин, тўрт бочка шароб ва бошқа нарсаларни унинг олдидан олиб ўтдилар. Ясовулбоши баланд овоз билан бу совгаларнинг номини айтиб турди.

Хон бу совга-саломларни кўриб, бир оз таскин топди.

— Меҳтар сиз жанобларининг илтимосларингизни менга етказди, одамларимиз билан бу ҳақда маслаҳатлашиб, сўнгра жавобини берурмиз, — деди хон ўрнидан туриб.

Шу билан тантанали қабул маросими тугади. Хон ясовулбоши ва меҳтар билан бирга ўз хужрасига кетди. Сарой амалдорлари элчиларни қуршаб олиб, хоннинг илтифоти билан уларни табриклай бошладилар. Хон эса, гайридинларнинг елкасига тегиб ҳаром бўлди, деб қўлини ювиб олди.

VII

Москва элчилари рус бандиларни озод қилиб олиб кетар эмиш, деган хабар қулдорларни ташвишга солиб қўйди. Ҳожи Бахшиллонинг қўлида иккита рус асири бор эди. Ҳозир у буларни сотиб олганига пушаймон ер: «Ҳай аттанг, эроний қул олсам бўлар экан, — деб ачинарди. — Ётиб қолгандан кўра, отиб қолиш керак, нима қилиб бўлса ҳам бу икки бандини қўлдан чиқармасликка уриниб кўрай».

Кун оғиб, соялар узайган пайтда Ҳожи Бахшилло отига миниб Рометондаги кўргонига жўнади.

Унинг қуллари, қуллардан ҳеч фарқи бўлмаган қароллари ва чоракорлари янчилган галлани омборларга ташимоқда эдилар. Хўжайини ҳар ҳафта ўз мулкига бориб, ишларининг бориши билан танишиб келарди. У йўлда турли фикрларга берилиб, тўрт паҳса деворли кўргонига қандай қилиб етиб қолганини сезмай қолди. Дар-

воза ёнида турган калтабақай серсоқол бир киши икки букилиб салом қилди-да, бир қўли билан отнинг жиловидан ушлаб, бир қўли билан хўжайинни қўлтиқлаб эгардан туширди. Бу киши Ҳожининг гумаштаси эди. Хўжайин гумашта билан қисқача ҳол сўрашганидан кейин даладаги ишларнинг боришини суриштирди.

— Бугдойларни ўриб бўлдик, ярмини янчиб омборга жойладик, хўжайини. Кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Яхши,— деди хўжайин хаёли парижон ҳолда. Унинг мияси экин-тикиндан кўра кўпроқ бошқа бир нарса билан банд эди. Пешонасини тириштириб, увушган оёғини қўли билан ишқалай-ишқалай, оқсаганича меҳмонхонага кирди ва Микифор билан Алёнкани ўз олдига чақиртирди. Бақувват Микифор далада ишлар, ҳар турли таомларга назанда бўлган Алёнка эса қуллар билан қаролларга овқат пиширарди. Эшикдан тортиниб кириб, уйнинг ўртасида тўхтаган бандиларини Ҳожи очик чехра ва мулоимлик билан қарши олди.

— Хўш, ҳол-аҳволарингиз қалай? Устингиз бут, қорнингиз тўқми, акун?

— Қорнимиз тўқ, худога шукр,— деди башараси худди гўдакка ўхшаган пучуққина соқолсиз, барваста Микифор. Унинг содда ва семиз башараси беғамлик, итоаткорлик ва кўр-кўрона садоқатнинг тимсоли эди.— Лекин чоригим йиртилиб кетди, яланг оёқ қолдим.

Ҳожи иш ҳайвонларини яхши боққанидек, қул ва қаролларини ҳам тўқ тутар, бунинг эвазига уларни молдек ишлатарди, бироқ уст-бошлари билан иши йўқ эди. У қарс уриб гумаштани чақирди ва Микифорни яланг оёқ қолдиргани учун койиган бўлди. Бир жуфт янги чориқ келтирганларидан кейин:

— Мана энди оёғинг ҳам бут бўлди,— деди Микифорга қараб.— Нимаики даркор бўлса, дарҳол гумаштага айтинглар, муҳайё қиладур. Сен, Алёнка, нега мум тишлагандек хомуш тўхтадинг?

Ақлли аёл хўжайинининг тилёғламалик қилаётганидан шубҳаланиб, бунинг замирида бир гап борлигини сезиб турарди.

— Менга ҳеч нарса керак эмас,— деди Алёнка.

— Бошқа хожалар янглиғ мен бераҳм эрмасман. Кўнглимда раҳмим бор,— деди Ҳожи риёкорона хўрсиниб. Бироқ унинг тикандек ўткир кўзларининг қарашини оғзидан чиққан сўзларни тасдиқламасди.— Вале, яхши ишласаларинг ва итоатгўй бўлсаларинг, озод қилиб юборсам ҳам ажаб эрмас.

Соддадил Микифор бу сохта сўзларни чин деб билиб, тишининг оқини кўрсатиб турарди.

— Озод бўлиб тўхтаганларингдан сўгин менга ишлайсизларми ёки бировга ёллашиб ишлайсизларми, ихтиёр ўзларингга, вале, ҳозирча... хм, — мутавалли йўталиб қўйди. — Мабодо, биров сизларнинг қаю халқдансиз, деб суол этса, бизлар нўғоймиз, деб айтинглар, зинҳор ўрнемиз, деб айта кўрманглар.

Гапнинг тагига етолмай қолган Микифорнинг бетидаги жилмайиш бирдан сўниб, оғзи очилиб қолди. Алёнканинг ранги бўзариб, лаблари қимтинди.

— Рус ва христиан бўлатуриб, нега энди ўзимизни нўғой деб атар эканмиз? — деди у бошини таз кўтариб. — Сен бизларни пулга сотиб олган бўлсанг ҳам динимизни сотиб олмагансан-ку!

— Гапга қулоқ сол, лодон. Мен сенларни, мусулмон бўл, деб айтопганим йўқ-ку, оҳэ! Дилингиз билан эмас, фақат тилингиз билан ўрис эрмасмиз, деб айтсаларинг кифоя.

— Бу гапларни айтгандан кўра тилимиз кесилгани яхши!

— Кўп гапурма, оғзим бор, деб валақлайберайканда. Тилларингизни илдизи билан сугуриб олишдан ҳам тоймайман, акун. Ҳали сенлар менинг сиёсатимни кўрганларинг, калтагимни еганларинг йўқ. Баданларингни тилиб туз септирганда, ўзгача гапурадиган бўлайдинглар.

— Майли, ўлдирсанг ўлдир, лекин айтганингни қилмаймиз, — деди Алёнка хожасига тик қараб.

У ўнг қўлининг икки бармоғини баланд кўтариб чўқина бошлади, ранги ўчган Микифор ҳам унга тақлид қилди.

Микифор болалик чоғида қул эгаларининг таёғини еб, юрак олдириб қўйган ва жасоратини йўқотган йигит эди. Уни отасидан айириб сотаётганларида додлаб йиғлагани учун жаллодлар товонини тилиб, туз сепган эдилар. Хўжасининг гапларини эшитиб, болалик чоғида тортган азоблари эсига тушди-да, юраги орқасига тортиб кетди.

«Ҳай аттанг, илгарироқ буларнинг юрагини олиб қўйсам бўлар экан, — деб ўйлади Ҳожи. — Энди вақт ўтди, Москва элчилари етиб келиб қолди. Тўйдан кейин ногора қоқининг фойдаси йўқ, ҳай аттанг!»

У ўрнидан сапчиб туриб, аламига чидай олмай, қул йигитининг орқасига қамчи билан бир урди-да:

— Ўлдираман сизларни, мабодо айтганларимни қилма-

санглар, тириклайин териларингизни баданингиздан шилдираман! — деб бақирди.

Ҳожининг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзган, чўққи соқоли қийшайиб қолган эди. У қўлидаги кумуш бандли қамчисини маҳсисига тарс этиб бир урди-да, ташқарига чиқди, мирохўрни чақириб, отини келтиришни буюрди.

* * *

Дарвозахона ёнидаги шифтини ис босган қоронғи бир қўшхонада, липиллаб ёниб турган жипчироқнинг хира ёруғида жулдур кийимли эроний қуллар ва ерли қароллар кичири еб ўтирар ва катта хўжайиннинг Рометонга нима учун келгани, нима сабабдан ўрис йинит билан ошпаз хотинни ўз олдига чақиртиргани тўғрисида бош қотирар эдилар.

— Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур, — деди қўтир телпак кийган новча Абдуназар. — Хожа ҳеч маҳал қулини яхши ният билан ўз олдига чақиртирмайдур. Чамаси, бундан беш йил илгари мени Ҳожи ўз меҳмонхонасига чақиртирди. Қирсам, бой билан қози пичир-пичир қилиб ўтирган экан. Қози гап бошлаб: «Отанг қарзини узгунча сен бу кишининг эшигида хизмат қилиб юрасан, — деди. — Биз бу ҳақда васиқа ёзиб, гувоҳлар олдида отангга қўл қўйдириб олдик».

Қозига қарши гапириб бўладурми? Мен поилож қўл қовуштириб, бўйнимни эгиб: «Хўп», дедим. Отам бечора соддалик қилиб, мени қулликка солганига надомат қиладур, бироқ начора!

Эроний қуллар қаторида ўтириб, бир товоқдан ош еяётган «озод» ўзбек ва тожик қуллар индамай унинг гапига қулоқ солдилар. Гарчи Абдуназарнинг бошидан ўтган воқеани аллақачон эшитган бўлсалар ҳам улар чурқ этмай тинглар, ҳасрат олови юракларини куйдираар эди. Кичирини еб, лаганни ялаётганларида, эшикдан Микифор бўзариб кириб келди. Унинг оёғига Абдуназарнинг кўзи тушгач, кинояомуз илжайиб:

— Муборақ бўлсин янги чориқ, — деди.

Микифор бу гапга қўл силкиб, индамай унинг ёнига ўтирди.

— Қани, гапир-чи, бой сени нима учун чақиртирган экан?

Микифор воқеани гапириб берган эди, Абдуназар:

— Ҳаҳ-ҳа! — деб кекирдагини чўзди. — Ўрис эмасман деб айтгин, дейдими хўжайин? Бунинг тагида бир гап бор!

Орага сукунат чўкди. Ҳамма хаёл дарёсига чўмиб, бу гапнинг магзини чақишга уринарди.

Давра қуриб ўтирган жулдурвоқи одамларнинг саратон офтобидан қорайган серажин пешоналари тиришган, қовоқлари уйилган.

— Топдим, — деди бўйи қисқа, соқоли оппоқ, тетиккина бир чол. — Боя мен гузарга чиққанамда дўкондорлар пичир-пичир қилиб, Маскондан элчилар, савдогарлар келибдур, шойи, олача чаққон бўладур, деяётган эдилар...

— Элчилар келса нима қипти? — деб сўради эроний кул. — Бу гапга уларнинг нима дахли бор?

— Ие, ҳалиям тушунмадингми? Маскон элчилари ўрис бандиларини озод қилиб олиб кетса, нима дейсан?

Бу гапни эшитиб, ҳамманинг юзи ёришди.

— Рост айтдингиз, Назирқул ака, ақлингиз боракап, — деди Абдуназар бош иргаб, сўнгра Микифорга қараб гапда давом этди: — Сен, Микифор, бўш келма. Ким сўраса ҳам «ўрисман», деявер, қутулиб кетгайсан.

— Рост, қаттиқ турсанг, қутулиб кетурсан. Бойнинг дағдағасидан қўрқма, асло нўғойман, деб айтма. Шу бечораям қутулиб кетсин. У ҳам худонинг бандаси-ку.

Қуллар ва қароллар ўзларининг жабрдийда биродарларини ўртага олиб, унга далда берар, бўш келмасликка даъват қилардилар.

Ўрислар ўз асирларини олиб кетармиш, деган гап уларни қаттиқ ўйлатиб қўйди. «Бизларни ҳам қутқарадиганлар бормикин?» — деган фикр ҳамманинг хаёлидан ўтарди.

Қуллар дастурхонга фотиҳа қилиб, ўринларидан туришди. Шу вақтгача гапга аралашмай ўтирган қотма юзли, қора йигит бир чеккада ер чизарди.

— Мардон, ниманинг ҳисобига етолмай турибсан? — деб сўради Абдуназар унинг ёнида чўққайиб.

Қорача йигит энгашиб, унга бир парса деб шивирлади. Кейин:

— Мана биз турган жой, — деди у бошини кўтариб. — Мана Қаламазор, — у настроқни чизиб кўрсатди, — орада Қарши чўли бор. Агар Бешкентдан ўтиб олсақ, марра бизники. Қочамиз!

— Қаршининг чўлида қанчадан-қанча одамнинг суяги қолиб кетган, биласанми? — деди Абдуназар истеҳзо билан,

— Биламан, кунда ўлгандан кўра биратўла ўлган яхши. Пичоқ бориб устухонга қадалди-ку

Энди ўттизга кирган бу йигитнинг бурушиб кетган, чўл шамолидан қорайган қотма, ҳорғин юзи, ўқрайган кўзлари, қора косов кўллари оғзидан чиққан сўзларни тасдиқлаб тургандек эди.

Ўз қишлоғи, хеш-ақраболаридан ажраб, хўжайин учун тер тўкиб ишлаш, ҳамма қуллар каби бу жафокаш йигитнинг ҳам жонига теккан. Хўжайиннинг навкарлари қулларни доим назорат қилиб турар, кечалари кишанлаб кўяр, кундузлари аргувон таёқ билан уриб ишлатардилар.

Мардон асли Шеробод туманига қарашли бир қишлоқлик йигит, Абдуллахон Хуросонга бостириб кирмасдан илгарироқ у Туршиз шаҳридаги амакисини кўргани борган эди. Абдуллахоннинг каллакесарлари бу шаҳарни ишғол қилганда Мардон ҳам бошқалар қатори банди қилиб олинди. Аскарбошилардан уни сотиб олган жаллоблар: «Агар сендан мазҳабингни сўрасалар шиаман, деб айт», деб пишиқлаган эдилар. Мардон уларнинг гапига унамаганда, товонига беҳи таёқ билан уриб ўласи қилдилар.

Сотқин муллалар: «Шиалар мусулмон эмас, уларни кул қилиб сотиш жоиз!» — деб фатво берган эдилар. Қулжаллобларнинг зўри билан «қизилбош», яъни шиабўлиб қолган Мардон Бухорога келтирилиб молдек сотилди. Мана энди Маккага бориб гуноҳлари «ювилган» Ҳожининг далаларида етти йилдан бери молдек ишлайди.

— Қаршининг чўли хатарли, — деди Абдуназар қовоғини солиб. — Серқатнов йўл, игна йўқолса — топилади.

— Бўлмаса нима қиламиз?

— Кунчиқар томонга, Қарнаб чўлига қараб қочамиз. Мен бу чўлда етти йил туя боққанман, ҳар бир қудуқни биламан. Кўчманчилар орасида ошналарим ҳам кўп, йўлда оч қолмаймиз. Тузқудуққа етгандан кейин шартта кунюриш томонга буриламиз.

Абдуназар ўз режасини бармоғи билан ерга чизиб кўрсатди. Юзи ёришиб кетган Мардон унга меҳр билан қараб:

— Мен ишингиз бўламан, ўла-ўлгунча хизматингизни қиламан, — деб юборди.

— Менга хизматкорнинг даркори йўқ, қадрдон жўра керак!

— Мен жўрангиз, ишингиз бўламан. Биз томонда қўйчивон бойлар кўп. Бирортаси билан келишиб, қўйларини боқамиз.

— Яна бойларга қул бўларканмиз-да.

— Қул эмас, қарол. Ишқилиб, озод бўламиз-да. Тоғларда кўкрагимизни шамолга бериб, кўшиқ айтиб кўй боқамиз. Сиз чўпон бўлсангиз, мен чўлиқ.

— Гаши бир жойга қўяйлик, мен кечаси...

Абдуназар шивирлаб гапира бошлади. Кўзлари ўтдек қақшаб турган Мардон унинг оғзига тикилиб қулоқ солганча қотиб қолди.

VIII

Ҳожи Бахшилло отини қамчилаб, бир ярим соат деганда шаҳарга етиб келди-да, Урганч саройи яқинидаги ҳовлисининг катта дарвозасини тақиялатди. Қоронғи йўлакда мудраб ўтирган эроний қул югуриб келиб эшикни очди, Ҳожи ўнг оёғини эгардан ошириб, ерга тушгунча узангини ушлаб турди. Олтмишга яқинлашиб, соч-соқоли оқарган бўлса-да, ҳали тетиккина чол терлаб кўпириб кетган отни отхона устунига қантараётганда, Ҳожи тез-тез юриб ҳовлига кирди. Заҳро мана шу тор ҳовлида, хизматкори билан оқсоч кампир назорати остида яшарди.

Оқсоч ошхонада ош пишириш, Заҳро уй ичида кашта тикиш билан машғул эди. Ҳожи кириши билан Заҳро ўз ишини йиғиштириб, игна-ипларини саватга солди-да, ўрнидан туриб таъзим қилди. Унинг гулдек юзи бир оз сўлган бўлса-да, аввалги тароватини йўқотмаган, юзидаги ҳазин ифода, қора қошлар остидаги шахло кўзларнинг маъюс боқиши қорачадан келган чиройли юзининг хуснига хусн қўшар эди. Унинг жамолини кўргач, Ҳожининг тош кўнгли юмшагандек бўлди, шошиб-пишиб устидан яктагини ечиб олган есирига ширии гаплар айтиб, унинг сочларини силагиси келди. Бироқ йилт этган муҳаббат учқуни унинг қора кўнглини бир дам ёритди-ю, яна сўнди. Йўлда бўлган воқеалар Ҳожининг эсига тушиб, рашк илони ичини кемира бошлади. Бирдан газаби кўзиб қўрқа-писа қулимсираган жориясининг чиройли юзига устма-уст икки тарсаки туширди.

— На айбим вор? Ная вуруюрсан? — деб ингради Заҳро тисарилиб.

— Сенда айб йўқ? Ҳаҳ-ҳа! Сен кулиб боқмасанг, Ибон бул ишни қилмайди эди. Мочахар! Сафарда бўлган ишлар хотирингдан фаромуш бўллеми?

— Воллоҳ, банда айб йўқ. Бан... — Ҳожи бир тарса-

ки уриб, унинг гапни бўлди-да, жаҳл аралаш кўрпачага ёнбошлади.

Захро унинг қийнашларидан ҳам, эркалашларидан ҳам безор бўлган, баъзан ўзини-ўзи ўлдиргиси келар, кечалари кўз ёши билан пешонасининг шўрини ювишга уринарди. Бироқ унинг сабру тоқатдан бошқа қуроли қолмаган эди...

* * *

Кўкалдош бир ҳафтадан кейингина қўли бўшаб, Ҳожини қабул қила олди.

— Ҳожи, нега ориқлаб кетдингиз? Касал бўлдингиз чоғим, — деди аъён истеҳзо аралаш илжайиб.

Улар Кўкалдошнинг Ширбудидаги чорбоғида, ҳовуз бўйидаги суна устида ўтирар эдилар.

— Йўл азоби — гўр азоби, — деди Ҳожи хўрсиниб.

— Бошқалар сафардан семириб қайтганлар, — деди аъён тиржайиб, сўл кўзини қисиб, — йўлда ажаб-тавр ишлар содир бўлибдур, қулогимга чалинди...

Ҳожи индамади, шу топда рўпарасидаги бир кўзи қисик аъённинг бурушиб кетган бўйни кўзига жуда хунук кўриниб кетди.

— Ҳай майли. Хўш, айтинг-чи, Маскон подшоҳининг саройида не тавр гаплар бор?

— Тақсир, ҳозирги подшо Феёдур ёш бўлса доғи, девонаванг, касалманг одам эркан, агар қазо қилса, ўрнига валиаҳд йўқ...

Кўкалдош Ҳожининг гапларига индамай қулоқ солиб ўтирди.

— Асилзода боёрлар Борисни хушламас эркан, алар тахтга ўз ёвуқларидин бир кимарсани ўтқизмоқчилар, — деди Ҳожи нафасини ростлаб олиб. — Борис подшо бўладими, бошқасими, биз учун барибир...

— Йўқ, барибир эмас, — деди Кўкалдош унинг гапни оғзидан олиб. — Борис доно ва қаттиққўл одам, қўйиб берса, Сибирни ҳам қўлга киргизади...

Кўкалдошнинг йўтали тутиб, гапи оғзида қолди. Меҳмон унинг нима демоқчи бўлганини билолмади. Ҳожи Москва подшоиси ва унинг яқинлари ҳақида эшитган билганларини гапириб бергандан кейин, аъён:

— Хўш, Ҳожитархон қандай шаҳар экан, сизга ёқдими? — деб сўраб қолди.

Ҳожитархон — кичкинагина шаҳар, тепа устига

воқе бўлибдур, топилғусиз шаҳре бўлибдур. Ўрислар қалъани тиклабдурлар, черковлар қурибдурлар.

— Ҳожитархон улуғлари сизни яхши кутиб ол дими?

Мутавалли афтини бужмайтириб туриб:

— Бир бошдан гапуриб бера қолай, — деди. — Кемадин қирғоққа тушмай бурун, нўғой савдогарлар бизларни қуршаб олиб: «Сотатургон нимагиз бор?» — деб сўрайберди, аммо шаҳар ақобири бир неча ясовуллари билан келиб, аларни қувиб йиборди ва бизларни кўриқлиб, тўп-тўғри Ҳожитархон шаҳар карвонсаройига олиб борди. Тонгласига карвонсаройига бир неча ўрис савдогар келиб, бизлардин юз сўмликча мол харид қилди. Аларнинг орасида наканагина, ўғри кўз, серсоқол бир одам олазарак бўлиб турар эди. Шу бўлса керак, деб тўп-тўғри оллига бордим. Бир гўшага чақириб: «Ёқут оласизми?» — деб сўрадим. Кўзлари ўйнаб, шошиб-пишиб: «Ҳа, олурман», деб айтди. Анинг кимлигини аниқ билгандан сўгин совғангизни бердим. У эса ҳамёнидан мана бу туморни чиқориб топширди.

— Боракалло, — деди мезбон туморни олар экан. — Хўш, карвон аҳли ўртасида бизга қарши фитна гаплар бўлдими?

Ҳожи қўйнидан найча қилиб ўралган бир қоғоз чиқариб берди-да:

— Ҳаммаси ушбу қоғозга дарж этилган, аммо ошкор фитнаангиз гаплар эшитмадим, — деди.

Аъён қоғозни бир чеккага йиғштириб қўйди-да, Ҳожининг бир ҳолатда бўлиб қолган, кесакдай башарасига тикилиб:

— Соғлиғингиз жойидами, нега рангингизда ранг қолмаган? — деб сўраб қолди.

— Эй, ҳолимга ҳамдуналар ¹² йиғлайдур, — деди Ҳожи кўнгили ёриб. — Беш кун бўлди, икки қулим қочиб тўхтади. «Ахтариб топинг», деб чор атрофга навқарлар йибордим, тополмай келдилар. Бириси кун есим Захро оқсоч кампирни ухлатиб, уйдан чиқиб қочибдур.

— Ҳай, аттанг, ёмон иш бўлибдур, — деди аъён ачингандай, лекин унинг афтидан ич-ичидан хурсанд бўлганлиги билиниб турарди. — Қидиртирмадингизми?

— Арқасидан одам йибориб охтартирдим, ҳеч ерда андин хабар тополмадим. Гумон қилурман: мазкур ишга Ибоннинг ошнаси ҳалиги савдогар мулла Шокир бош қўшган, ақун.

— Бунга нима далилингиз бор? Ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма, деган гап бор. Ҳалиги савдогарнинг номини бекорга тилга олаверманг. Анинг зоти олий қошида хизмати бор.

— Тақсир, йўлга Маскоп вакили Ибон менга кўп бедодлиг қилле, эҳтимол, гўшингизга еткандур. Мен мазкур Ибон устидан зоти шаҳонага арзнома ёздим.

Мезбон нохушланиб, унинг қўлидан найча қилиб ўралган қогозни олди...

* * *

Бундан тўрт-беш кун илгари, қош қорайганда мулла Шокир Урганч саройига келиб, дарвозабондан қулжаллоб Бердиниёзни истаган эди.

— Хужрасида ўтирибдур, — деди юз-кўзини соқол босиб кетган, ирkit, бир кўзи гилай дарвозабон дўриллаб. — Бир-икки кундан кейин юртига жўнаб кетса керак.

— Жуда соз, — деди савдогар суюнгандек. У дарвозабонга бир мири ташлаб, қўрапинг бир бурчагидаги хужра томон йўл олди.

Кумуш тангага лик тўла хуржунининг кўзини тикиб ўтирган қулжаллоб савдогарни кўриши билан туриб таъзим қилди.

— Келинг, ака мулло, қани, бу ёққа.

— Олдингизга бир илтимос билан келдим, йўқ демайсиз, — деб гап бошлади меҳмон нафасини ростлаб, тўрдаги кўрпачага ўтираркан.

Унинг қип-қизил юмалоқ юзи йилтилар, кўзлари чақнар эди.

— Сиз илтимос қиласиз-ку, биз йўқ деймизми?

— Бир савоб иш қилиш керак. Бир муштипарни фалокат огзидан тортиб олиш керак.

«Савоб» деган гапни эшитгач, қулжаллобнинг қотма, серажин юзи бужмайиб кетди. У чўмичдай бурчини жийприб, бошидаги катта папахини тўгрилаб қўйди.

Мулла Шокир эса Заҳронинг бошидан ўтган воқеаларни, уни золим хўжайин қўлидан қутқариш кераклиги тўгрисида узоқ гапирди.

— Умрингизда бир неклик қилинг, ўла-ўлгунингизча эслаб хурсанд бўлиб юрасиз, — деди меҳмон сўзининг охирида. — Шу бечора аёл бандиликдан озод бўлиб, гайридин бўлса-да, бир одамнинг никоҳига ўтсин,

— Эгасидан сотиб олинг-қўйинг-да.

— Эгаси сотмайди. Ҳожи Бахшилло қариганда ишқ-муҳаббат қармоғига илинибди. Заҳрони жони танидек яхши кўради экан.

— Бас, нима қиламиз?

— Заҳрони ўзингиз билан Урганчга олиб кетасиз. Биз йўлда уйингизга тушиб ўтамиз. Хамир учидан патир, олиб қўйинг-чи. — Савдогар чўнтагини кавлаб, жаллобнинг кўзини ўйнатиб шиқиллатиб қўйди-да, йигирма тапга чиқариб олдига қўйди.

— Бу — қийин иш. Агар Ҳожи билиб қолса, пайимни қирқади.

— Қўқдан билади? — савдогар жаллобнинг қулогига энгашиб бир нима деб узоқ шивирлади.

— Яхши ўйлаб тонибсиз, шундай қилсақ, ҳеч ким бизни қўлга тушуролмайдур, — деди Бердиниёз кулгисини тўхтата олмай. — Илоннинг ёғини ялаган одам экансиз.

Меҳмон унинг гапига хафа бўлмади. Кўзларининг ялтирашидан бу гап унга мойдек ёққанга ўхшарди.

* * *

Абдуллахон қабул маросимидан сўнг ўз хужрахосига кириб ором олди. Қартайган хон тез чарчаيدиган бўлиб қолганди. У шу салқин, нимқоронғи хужрасига кириб, давлат ишлари тўғрисида бош қотирар эди.

Кармана вилоятининг ҳокими Искандар султоннинг ўғли бўлган бу хунук, кўримсиз одамни ҳеч ким бутун Туркистоннинг ҳукмдори бўлади, деб ўйламаган. Шайбонийлар уруғидан бўлган Искандар султон Бухородаги машҳур эшон Ҳожи Ислои Жўйборийнинг содиқ муридларидан эди. Минглаб йилқилари, беҳисоб ерлари, уч юздан ортиқ қули бўлган бу эшон Мовароуннаҳрда энг нуфузли одам эди. Ғайратли, ақлли Абдулла ҳам отасидан ўр-нак олиб, бу эшонга юзлаб қўй, қорамол, чиройли қизларни назр қилиб турар, Бухорони фатҳ этиш учун қулай пайт пойларди. Орадан кўп ўтмай у жуда кўп аскар тўплаб, Бухорони қамал қилганда Ҳожи Исломининг муридлари Бухоро хони Бурҳон султонни ўлдириб, шаҳар дарвозаларини унга очиб бердилар.¹³

Тахтга ўтиргач, Абдуллахон Шайбонийхон уруғидан бўлган ўз рақибларининг ёстигини қуритди: Бароқхон, Бурҳон султоннинг авлодлари, ҳатто бешикдаги болалари, невараларигача қатл эттирди. Қилич кучи билан бутун

Ўрта Осиёни забт этиб, ягона давлат қурди. Темур ўз пойтахти Самарқандни қандай безатган бўлса, Абдуллахон ҳам бошқа шаҳарлар ҳисобига Бухорони шундай безатди: карвонсаройлар, мадрасалар, ҳаммомлар, тим ва тоқлар солдирди, у ўзини Москва подшоҳи билан беллаша оладиган даражада куч-қувватга эга деб ҳисобларди.

Абдуллахон ҳозир зарбоф тўшакка ёнбошлаб, тирсагини юмалоқ кимхоб ёстиққа тираган ҳолда Борис Годуновнинг ўзбек тилига таржима қилинган ёрлигини кўздан кечирарди.

«Сен, Абдуллахон, бундан сўнг подшоҳимиз олдидаги гуноҳларингни ювиб, бизнинг улуғ ҳукмдоримизга элчи билан ёрлиқ юборганинда унинг подшолик унвонини мукамал ёзишни одамларингга буюр!»

Буни ўқиб, Абдуллахоннинг зардаси қайнаб кетди: «...Гуноҳларингни ювиб...» эмиш. Ҳм... Маскоп подшоҳининг отабеги менга таибеҳ бермоқчи бўлади, менга ўргатмоқчи бўлади,— деб ўйлади хон тишларини гичирлатиб.— Мени ҳам ўз подшоси янглиг овсар деб ўйлайди шекилли, баччағар!»

«Бундан сўнгги тилагим шу: худо марҳамати билан улуғ Русь подшоҳига Москва, Киев, Новгород, Тверь, Қозон ва Астрахань ҳукмдори бўлган шоҳимизга бош уриб илтимос қилурманки, у билан сен, Абдулла, яхши алоқа боғлаб туринглар».

Бу сатрларни ўқиб, хон ёрлиқни улоқтириб юборди: «Қозон ва Астрахань подшоҳи эрмиш! Ҳа, баччағар! Таги наст Борис мендек улуғ хоқонга насиҳат қилишга журъат этибди! Ўзини катта олиб, менинг елкамни қоқиб, яхши бола бўл, бизнинг подшо билан ёқалашма, ошна бўл, демоқчи бўлади-я! Бунинг устига, Маскоп вакилининг менинг хузуримда беадаблик қилганини айтмайсизми?»

Абдуллахон юмалоқ зарбоф болишга ўнг тирсагини қўйганча, хаёл суриб кетди. Тутун сингари аччиқ ўй ва фикрлар унинг бутун вужудини захарлаган эди. Ёстиқ тагидан Кучумхоннинг юборган ёрлигини олиб яна бир карра ўқиб, иззати нафси бир оз таскин топгандай бўлди. Бу ёрлиқ хушомадгўйлик билан ёзилган, унда Кучумхон ўзининг Абдуллахонга қариндош эканини эслатган ва ёрдам сўраган эди.

«Таваккал қилиб, Кучумга ёрдам учун аскар юборсаммикан? У вақтда Борис қозоқ султони Таваккални бизга қарши қайраб солиши мумкин. Таваккалхон белга тепиши турган гап,— деб ўйлади у. Қўнгли ҳали мувозанатга келмаган тарозига ўхшаб, қайси томонга оғиш-

ни билмай турарди.— Москва билан дўст бўлиб, у билан бўладиган савдо-сотиқни кучайтирсак, менинг ўзим ҳам, савдогарлар ҳам катта фойда кўрамиз. Москва бозорларида моллари чаққон бўлган хунармандларнинг ҳам иши кушойиш топади. Агар Москва билан алоқани узиб, таваккал қилиб, Кучумхонга ёрдам юборилса, Таваккалхон почамиздан олади. Казак ўрисларга қарши уруш қилиш жуда маҳол, лекин Сибирдаги бир ҳовуч руслар тор-мор қилинса, аскарбошиларнинг қўйин-қўнжи тўлиб келади, хазина бойийди».

Хоннинг боши қотиб, калаванинг учини тополмай қолди. У қарс уриб, эшик оғасини чақирди. Икки букчайиб кирган эшик оғасига ўшқириб:

— Ясовулбоши шу ердами? — деб сўради.

— Ҳа, тақсир, шу ердалар, ўз баргоҳларида Хожай Калон жаноблари бирла суҳбатлашиб ўтирибдилар.

— Чорла икковини!

Орадан кўп ўтмай хоннинг хужрасига ёши етмишларга бориб қолган бўлса-да, чертса икки бетидан қон томадиган Хожай Калон эшон тасбеҳ ўгирган ҳолда кириб келди. Тирсагини лўлага қўйиб, ёнбошлаб ётган хон ўрнидан туриб таъзим қилди-да, пирига жой кўрсатиб ўз ўрнига ўтирди. Эшоннинг орқасидан кирган от юзли, катта бурни қийшиқ ясовулбоши қилич-қинини авайлаб ушлаганча кавуш ечадиган жойда чўққайди. Ҳаммалари юзларига фотиҳа тортганларидан сўнг:

— Бугун суҳбатингизга мушарраф бўлиб, маслаҳатларингиздан баҳраманд бўлмоқни истаган эдим, — деди хон тавозе билан.— Сихат-саломат юрибдурларму?

— Алҳамдулилло, — деб жавоб қилди эшон қироат билан, — сояи давлатингизда сихат-саломат юрибдурмиз, сиздан миннатдор бўлган бутун фуқаро дуойи жонингизни қилиб ётадурлар. Биз хизматингизга тайёрмиз.

Хон миясини говлатган фикрларини ўртага ташлаб, улардан маслаҳат сўради.

Урушга тўймаган ясовулбоши Кучумхон тарафдори бўлган, ўлжа пайида юрган таваккалчи саркардалар гуруҳидан эди. Кейинги вақтларгача бу гуруҳга ҳусни таважжуҳи бўлмаган хон энди бирдан унинг тарафдори бўлиб қолганини тушунган ясовулбоши Кучумхонга ёрдам беришни маслаҳат кўрди.

Хожай Калон ҳам унинг гапини маъқуллаб:

— Орий, рост айтадурлар, ясовулбоши жаноблари, — деди виқор билан.— Кучумхондек бир султони муслимин ёрдам илкини узат, деб илтижо қилган экан, рад

қилиб бўлмас. Кучумхон мажусийларни ислом динига даъват этса, аскарлар бирла муллаларни юборгусимиздир, зероки... — кунда оз-оздан тарёк истеъмоқ қиладиган эшоннинг йўтали тутиб, гапи оғзида қолди.

Ясовулбоши таъзим қилиб:

— Каминани кечирсинлар, — деб қўйнидан бир қоғоз чиқарди ва бош эгиб уни хонга узатди. — Вакилимиз Ҳожи Бахшиллонинг арзномаси. Қабул чоғида сиз аълоҳазратнинг ҳузурларида беадаблик қилган Ибон йўлда элчиларимизга ситам ва бедодлик қилибдур, йўлда Ҳожининг есирини тортиб олибдур...

Хон унинг гапига қулоқ солмай, мутаваллининг арзномасини ўқинга киришди. Ўз ҳузурда беадаблик қилган Иванга нисбатан газаби борган сари ортиб, ундан ўч олиш ҳисси алангаланди.

— Ҳа, баччагар, — деб сўкинди хон. — Бизнинг вакилимизни шунчалик беҳурмат қилган ажнабийни биз жазосиз қолдирсак яхшими?

— Яхши эмас! — дўриллади ясовулбоши.

— Жиноятни жазосиз қолдирмоқ жоиз эрмас! — мингирлади эшон.

— Бориснинг малайига ўзимизни кўрсатиб қўйишимиз керак, — деди хон газаб билан. — Вакилимизни ҳақорат, ҳузуримда бизга беадаблик қилгон ўшал Ибонни дарҳол зиндонга солиб, занжирбанд қилинсин!

Ясовулбоши ўз қулоқларига ишонмай, иккилашиб:

— Ҳазрат, бу одатга хилоф... Элчилар дахлсиз-ку, — деб хириллади.

Хон даргазаб бўлиб:

— Ўчир товушингни! — деб бақирди. — Менга ўғит берадиган сен бормидинг ҳали! Фармонини дарҳол бажо келтир!

— Бош устига, аълоҳазрат!

Ясовулбоши сапчиб ўрнидан туриб, қилич-қинини ушлаганича, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

* * *

Қўл-оёғи занжирбанд бўлган Иван Бочков икки кундан бери оғзига туз олмай гумбаз тахлит қилиб солинган зиндонда ўтирар, чорбурчак гиштлар нам тортиб, деворлардан рутубат ҳиди анқиб турар, ер остидан инграган бир овоз эшитиларди.

Юзининг қизили кетиб, қовоқлари шишинқираган

Иван Бочков похол устида қимир этмай ўтирганча, хаёл дарёсига ботар: Москвадаги уйи, онаси кўз олдиди гавдала нар, ёшлик чоғлари эсига тушиб, юраги мумдек эриб кетарди. Унинг зиндонга тушиб қолиши бемаъни, тасодифий нарсага ўхшар, ҳозир биров эшикни очиб, уни кўчага чиқариб юборадигандай туюларди. Бироқ орадан икки кун ўтгач, тарвузи қўлтигидан тушиб, юрагини ноумидлик илони кемира бошлади.

«Ўз мақсадига эришиш учун дарё-дарё қон оқизишдан тоймаган, асирларнинг каллаларидан миноралар ясаган бу ёввойи хондан ҳар нарса кутса бўлади,— деб ўйлади Бочков. — Майили, у жаллод мени Регистонда тиз чўктириб, қўлимни орқамга боғлатиб, қўйдек сўйдирсин, ўлимдан қўрқмайман, ўз жонимга ачинмайман, фақат кимсасиз қоладиган онам билан душман қўлида азоб чекаётган Заҳрога ачинаман».

Заҳрони эсга олиш билан риёкор Ҳожининг хунук башараси, чўққи соқоли кўзига кўришиб кетди: «Ҳа, каззоб,— деб сўкиниб қўйди у.— Одам қиёфасидаги бўри! Бўри бўлмаса, шундай нозанинга қўл кўтарадими?...» Қани энди шу топда у хиёнаткор олдиди пайдо бўлиб қолса-ю, занжирбанд оғир қўли билан бошига бир уриб, миясининг қатигини чиқарса!

Эшик орқасидан бир нарсанинг шиқирлагани эшитилди. Иван сергақланиб эшик томон қараб қолди. Катта бурама қулфи очиб, белбоғига бир талай калит осиб олган зиндон қоровули ичкари кирди, унинг орқасида ойболта ушлаган бир сарбоз турарди.

Қош-қовогидан қор ёғиб турган қоровул:

— Тур ўрнингдан,— деб бақирди. Юр биз билан!

«Мени қаерга олиб борар экан бу ваҳшийлар! — деди ичиди Иван кишанларини шақирлатиб ташқарига чиқаркан.— Ё азиз-авлиёлар, қўлланг, мадад қилинг, юртимга эсон-омон етиб олсам, сизларнинг муборак арвоқларингиз учун бир пудлик шам ёқаман, мадад беринг!»

Соч-соқоллари ўсиб кетган, жулдурвоқи маҳбусларни сарбозлар ҳайдаб Регистонга олиб келдилар. Бозор кўни бўлгани учун майдон одам билан гавжум, олаговур эди. Маҳбуслар серқатнов йўлнинг бир чеккасига рўмолчаларини олдиларига ёйиб чўққайдилар.

Иван бошда бу ҳодисанинг маъносини тушунмай, анча вақтгача ҳайрон қолиб ўтирди. Ўткинчиларнинг баъзилари маҳбусларга чақа пул ташлаб ёки нон қўйиб кета бошлаганларидан кейин бунинг маъносини тушуниб олди: «Э,

бу шўрликлар халқнинг хайр-садақаси билан кун кўрар эканлар-да», деб ўйлади у.

Орадан кўп ўтмай, бир аёл паранжисининг орасидан қоқшол қўлини чиқариб, Иваннинг тиззасига битта нон қўйди-да:

— Бу бечора узоқдан келган мусофирга ўхшайди. Шўрликнинг онаси бордир, хотини, бола-чақаси бордир. Э худо, бандаларингга ўзинг раҳм айла... — деб жаврай бошлади.

— Тезроқ ўт, кампир, — деб ўшқирди бир сарбоз елкасидаги ялтироқ ойболтани қимирлатиб қўйиб.

— Кўп бақираверма, сендан қўрқадиган одам йўқ, — деб ўдагайлади кампир маҳбуслар олдидан кетаркан.

Тушгача Иванга яна иккита нон ва бир мири садақа тушди.

IX

Абдуллахон ҳар куни эрталабки зиёфатдан сўнг ўз вазирларини қабул қилиб, уларнинг маърузаларини тингларди. Бошлаб Кўкалдошни қабул қилди. Хоннинг энг ишончли одами бўлган бу аъён қартайиб қолган, унинг устидаги йилтироқ зардўзи чопони букчайган гавдасига сира ўтиришмас, у худди боғдаги кўриқчига ўхшаб қолганди.

— Аълоҳазрат, — деди у зарбоф тўшак устида чордана қуриб ўтирган хоннинг ёнига чўкка тушиб. — Нохуш бир хабар келтирганим учун афв сўрайдурмен.

— Қандай хабар? — деди хон сабрсизланиб.

— Кеча Хожа Баҳоваддин қишлоғида бўлган ҳунармандлар сайлига хуфиялар юборган эрдим, — деди Кўкалдош товушичи пасайтириб, гўё унинг галини биров эшитиб қоладигандек. — Шойи ва адрасбофлар кеча Баҳоваддин қишлоғига чиқибдурлар...

Хон афтини буруштириб, буршини жийириб қўйди. Ҳунармандларнинг сайилга чиқиб туришлари оддий ҳодиса бўлиб, бундан давлат учун ҳеч қандай хавф-хатар йўқ эди.

— Оғзи катта косиблардан бири, Хожа Наврўз дегани Маскоп вакилининг қамалишидан афсусланиб, ясовулбоши ҳақида ҳақоратомуз сўзлар айтиб, ҳамкасблари орасига ғулғула солибдур...

Хон Кўкалдошнинг ҳикоясига диққат билан қулоқ сола бошлади.

Жума куни шойибофлар Баҳоваддин қишлоғига гули сурх¹⁴ сайлига чиққан эдилар. Дахма орқасидаги катта дарахтзорда ҳар қайси касб-хунар эгаларининг ўз супаси, ўз ўчоғи, қозон-товоғи бўларди. Қатор-қатор садақайрағочлар яшнаб, гуллар очилган маҳалда хунармандалар тўпланиб шу ерга чиқардилар. Бундай пайтларда бу ер жуда гавжум бўлар, богнинг ҳар тарафидан хушчақчақ овозлар эшитиларди.

Ўзларининг энг яхши либосларини кийган саллали шойибофлар узун дастурхонга даста-даста қилиб қўйилган нонларни ушатиб, пиёлалардаги шиниларга ботириб еб ўтирар, бўз чопон кийган кўк саллали халфалардан тўртта-бештаси елиб-югуриб уларнинг хизматини қилар, ўчоққа олов қалаб, овқат пиширар эдилар.

Илгари шойибофлар гули сурх сайлига чиққанларида айри-айри гуруҳларга бўлиниб кетар, ҳар ким ўз жўралари билан ўтирар, чақчақлашарди. Бу сафар ҳамма хомуш, гўё азага келган кишилардек у ёқ-бу ёқдан секин гаплашишар, аммо миялари фақат бир нарса билан — бозорнинг касодлиғи тўғрисидаги фикр билан банд эди.

Абдуллахон Кучумга ёрдам бериш ниятига тушгандан кейин катта савдогарлар Россияга кетадиган шойикимхобни харид қилмай қўйдилар. Сибирь бозорларида чаққон бўлган ип газлама, бўзнинг нархи ошди. Адрасбоф-шойибофлар ташвишга тушиб қолди.

Тўрда атлас кўрпача устида баланд бўйли, қоп-қора соқоли кўкрагига тушган бақувват чол — шойибофлар оқсоқоли Бобо Ҳайдар виқор билан ўтирар, ёнидаги ушоққина опшоқ соқол кишидан рисоладаги баъзи дуоларнинг мафҳумини сўрар, у эса минғиллаб жавоб қиларди. Ўз дардлари бошларидан ошиб ётган косиблар эснашдан ўзларини зўрга тийиб, чолнинг минг марта чайналган гапини тинглардилар. Ҳартугул, орадан кўп ўтмай, белларини тангиб хизмат қилаётган халфалар сопол товоқларда ош торта бошладилар. Ош келгандан кейин чол гапдан тўхтади:

— Аввал таом, баъдаз калом, — деди у энгини шимарар экан, — қани, ошга қарасинлар.

Ҳамма индамай овқатни тушира кетди, ора-сира битта-яримта гап эшитилиб қоларди. Овқат ейилиб, фотиҳа ўқилгандан кейин коса-коса шарбат ичилди.

Пастроқда ўтирган калласи хумдай серсоқол, кўзлари чақчайган Хожа Наврўз гап бошлаб:

— Тақсир, касб-коримизнинг кушойиши учун ҳам бир фотиҳа ўқинг, — деди.

Узун дуодан сўнг ҳамма юзини, соқол-мўйловиши сийпагач, Хожа Наврўз тагдор қилиб гапирди:

— Бозоримиз касод, ишларимиз юришмай қолди, ҳукуматдорлар бепарво...

— Ҳаммаси ўз феъл-хўйимиздан, — деди чол.

— Рост, ҳаммаси ўзимиздан. Ўзимиз тенса-тебранмас, ўлгудек ғайратсиз одамлармиз. — Хожа Наврўз борган сари қизишиб гапирарди. — Ўзимиз ҳаракат қилмоғимиз керак, ота-боболар: «Ҳаракатда баракат», деганлар. Бола йигламаса, она сут берадими?

— Нима қил дейсиз ахир, — деди оқсоқол безовта-ланиб. Ҳамма жим бўлиб, гапга кулоқ сола бошлади.

— Ясовулбоши оқ подшонинг чоғарини зиндонга тикиб қўйди. Маскоп кетаман, деб шайланиб турган савдогарларнинг йўлини тўсди, ҳамма касофат шунда. Улугларимиз хон олдига бориб, остоналарига бош уриб, бозор йўлларини очиб қўйишини илтимос қилсалар бўлмайдими? Биз нега индамай турамиз? Нега?..

— Бас қилинг, Хожа Наврўз, оғзим бор, деб ҳар нарса-ни гапираверасизми? Маскоп вакили билан нима ишингиз бор?

— Қачонгача тилимизни тиямиз? Қадимги Бухоро кособлари қўлига яроғ олиб, ҳақларини талаб қилар эканлар. Ҳайф бизларга! Уша мард ота-боболарга иснод келтиропмиз. Ҳеч бўлмаса кўчманчи қипчоқлардан ибрат олсак бўлмайдими! Орол қинчоқлари қўлларига яроғ олиб, Тўқберди манғитни ҳайдаб юборибдилар, ўзларига ўзлари хон, ўзлари бек бўлибдилар.

— Қўйинг мунақа гапларни! Бошингизга бало бўлади! Ундан кўра, чақчақлашиб ўтирсақ бўлмайдими? Келинг, вақтичоғлик қилайлик.

— Бозоримиз касод бўлгандан кейин кўнгилга вақтичоғлик сиғадими? — деди чол минғирлаб.

— Хожа Наврўз гапнинг очигини айтди-қўйди, кўнғилимиздагини гапирди, — деди бир косиб. Ҳамма ҳаяжонга келиб, унинг гапини маъқуллай бошлади, говур-гувур кўтарилди.

— Бас қилинг! — деб бақирди Бобо Ҳайдар жаҳл билан.

Бобонинг обрўси шу қадар зўр эдики, унинг шу гапи қайнаб турган бир қозон сувга қуйилган бир пиёла совуқ сувдек таъсир этди. Ҳамма бирдан жимиб қолди.

— Можарони тинчлик йўли билан бартараф қилса бўлади,— деди у бақрайиб қараб турган ҳамкасбларига кўз югуртириб.— Бу ишни бизга қўйиб беринг. Биз бошқа хунармандлар оқсоқоллари билан гаплашиб олайлик. Агар улар гапимизга кўнсалар, ҳар бир касб эгаларидан биттадан вакил сайлаб, хон олдига юборамиз. Улар зоти олийга арз-додимизни етказсинлар.

— Тўғри, тўғри!

— Шундай бўлсин.

Ҳамма оқсоқолнинг ганини бир огиздан маъқуллади. Шундан кейин касибларнинг кўнгли таскин тошиб, чиройлари очилди...

Хон Кўкалдошнинг ана шу воқеа ҳақидаги ҳикоясини эшитиб хўрсиниб қўйди.

— Хунармандларнинг огзига буров солиб қўймак керак экан,— деди у кўзини чақчайтириб.

Кўкалдош хоннинг сўзини ўзича тушуниб:

— Нима, ўша Хожа Наврўз билан бир-иккитасини зиндонга қаматиб қўяйми? — деб сўради.

Хон чуқур ўйга толди. Яккам-дуккам соқолини қашлаб туриб:

— Йўқ,— деди бир оздан кейин.— Бу билан биз уй-қуда ётган илоннинг бошини кўзгатиб қўябиз. Яхшиси, билмасликка солиб кетабериш керак.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, Карманадаги лашкаргоҳда бундан ҳам даҳшатли бир воқеа юз берди. Бу ерда турган чериклар Тошкентга жўнаш тўғрисида фармон олган эдилар. Одатда сафарга чиқишдан олдин ясовулбоши аскарларини кўриқдан ўтказиб, уларнинг қурол-аслаҳалари ва кийим-бошларини кўздан кечирар эди.

Ясов тортиш маҳалида найман уруғи билан манғитлар ўртасида низо чиқиб қолди. Манғитлар мўътабар ўрин ҳисобланган сўл қанотда туришни истадилар. Бироқ Ота найман бунга йўл қўйишни истамади.

— Бизнинг ота-боболар жуангарда ¹⁵ турган, сиз манғитлар доим буронгарда ¹⁶ турар эдингиз,— деди у қатъий қилиб.

— Нима, биз сўл қанотда туришга лойиқ эмасмизми? — деб ўдагайлади Халил манғит. Қоракўл телпак остидан унинг чақир кўзлари ўт сочарди. Эғнига аъло мовутдан камзул, оёғига упука этик кийган бу барваста одам худди кураш майдонига қадам босган паҳлавондек кўкрак кериб, кумуш сопли қиличнинг дастасидан ушлаб турарди.

— Хуросон урушида Сабзаворга биринчи бостириб

кирган ким? Биз — манғитлар! Машҳад қалъасини қамаб, уни босиб олган ким? Биз — манғитлар! Жуафгарда туриш бизга муносиб.

Икки мингбоши сўкишиб қолиб, қиличларини қишдан чиқаришди. Агар ясовулбоши ўртага тушиб, қилич билан уларни ажратиб қўймаганда, қон тўкилиши турган гап эди.

Жанжал бартараф бўлгач, ясовулбоши сараскарларни қойин бошлади:

— Черикларнинг оёғи бут эмас, баъзилар этик ўрнига чориқ кийган. Шу алфозда Сивирга бормоқчимисизлар ҳали! Балли-е!

— Бормаймиз Сивирга! Истасанг ўзинг бор! — деган нидолар эшитилди чериклар орасидан.

— Ким у бормаймиз деган? Мард бўлса, олдинга чиқсин.

Найманлар ва манғитлар қовоқларини солиб, қўлларидagi найзаларини маҳкам ушлаганларича индамай турардилар.

Ясовулбоши уларни сўкиб, кўриқни бир ҳафтага кечиктирганини билдирди ва ўзи Бухорога от чоптириб кетди.

Абдуллахон бу кўнгилсиз воқеани эшитиб, бошини чангаллаб қолди. Саф тизишда мингбошилар орасида чиққан бу нисо умумий порозиликнинг бир кўриниши экани унга аён эди. У ўз хужрасига кириб, юз берган воқеаларнинг мағзини чақмоқчи ва ундан ўзича бир хулоса чиқариб олмоқчи бўлди, юмалоқ кимхоб лўлага ўнг тирсагини қўйиб, оёғини чўзди-да, чап қўли билан топ-тоза қилиб қиртишланган бошини қашиб ўйга толди. Бош қотирган сари ўйлари мушук юмалатиб ўйнаб юрган бир копток индай чуваларди. Дехқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар тинчликни, турли мамлакатлар билан савдо-сотиқни кучайтишни истардилар, ўлжаталаб сардорлар эса — урушни. Тарозининг қайси палласига ўз қарор тошини ташласа экан? «Кўзим очиқлигида аҳвол шу бўлса, ўлимимдан кейин нима бўлади? — деб ўйлар эди у. — Мендан сўнг ўғлим Абдумўмин бу улуғ давлатни ўз қўлида асраб тура олармикан? Худо билади! У ўз душманларини усталик билан бартараф қилишни, вилоят устида сиёсат тошини юмалатиб, халқни даҳшатга солишни билади. Ёшлигида, менинг ёнимдалигида рақибларимни қандай қириб ташлаганимни кўрган ва шу руҳда тарбият топган, аммо ободончилик бобида қилган ишларимни, аҳли дин ва ҳунар аҳли, савдогарларга қилган яхшилигимни кўрмади, зулмимни кўрди-ю, адлимни кўрмади».

У Балхда ҳоким бўлиб турган золим ва калтафаҳм ўгли тўғрисида ўйларкан, юраги сиқилиб, зардаси қайнаб кетди. Хунобгарчиликдан қутулиш учун шаробдорини чақириб, бир коса шароб келтиришни буюрди.

Х

Устидаги зар чопони оғирлик қилгандек, Қулбобо букчайиб, ҳассасига таянган ҳолда зинадан чиқиб, ясовулбошининг девонхонасига кирди. Ўрнидан туриб қаршилаган аъёнга:

— Сизга... айтатурган муҳим... гап бор, — деди у ҳарсиллаб. — Бундан бир ой муқаддам... Таваккалхон қошига Маскондан элчи келиб тўхтабдур... қимматбаҳо тортиқлар келтирибдур. — У нафасини ростлаб олиб, қалтираган қўли билан қўйнидан найча қилиб ўралган қоғоз чиқардида, ясовулбошига узатди. Ясовулбоши кўзларини катта очиб, номани қийшайиб қолган сумақдек бурни тагига келтирди. Қулбобо Кўкалдошнинг махфий даракчиси юборган маълумотномани ўқир экан, унинг қип-қизил чўзинчоқ юзи яна чўзилиб кетди.

— Бу хабарни дарҳол зоти олийга эшиттирмоқ зарур, — деди дўриллаб.

— Бугун эрмас. Зоти олий ҳужраларида ором олмоқдалар. Назаримда, кайфлари жойида йўқ.

— Андоқ бўлса, тонгла ўзингиз эшиттиргайсиз.

— Йўқ, бул ишни сиз ўз зиммангизга олинг, зеро, мен бир нохуш хабар келтириб, кайфларини буздим.

Икки аъён хоннинг зардасини қайнатадиган бу хабарни унга эшиттиришни ва шу билан унинг кўзига шумшук кўринишни истамади. Кўпни кўрган хийлакор Қулбобо Кўкалдош ҳарбий ишни яхши билган, лекин сиёсат ва раёсат ишидан беҳабар бўлган ясовулбошини авраб, уни, ўз гапига кўндирди.

— Агар онҳазрат назарида эътиборим зўр бўлсин десангиз, бул номани ўз илкингиз бирла топиштиринг. Бошда зоти олий бир оз хафа бўлсалар доғи, кейин сиздан беҳад хурсанд бўлурлар. Бул маълумотни ўз даракчиларим орқали олдим, деб айтинг...

Қулбобонинг кейинги гапи ясовулбошига манзур бўлгани учун шилқ этиб туша қолди.

Дарвоқе, қозоқ султони Таваккалхон ҳузурига Москва элчиси Вельямин Степанов қимматбаҳо тортиқлар билан келган эди. Бу вақтда Таваккалхон арча дарахтлари би-

лан қопланган Олатов этагидаги яйловга ўз ўтовини қурган, бийлар, ботирларнинг ўтовлари унинг ўртадаги оқ ўтовини гавҳар атрофини ўраган инжу доналаридек қуршаб олган эди.

Элчи Вельямин қарчиғайчилар, баковул, ясовуллар қуршовида дабдаба билан хон қароргоҳига етиб келди, кенг яғринли норғул Исмоил ботир югуриб бориб, отининг жиловидан ушлади.

Қўнғир соқолли, мовий кўзли, ёши анчага бориб қолган бўлса-да, ёш йигитга ўхшаган хушчақчақ Вельямин Степанов эпчиллик билан ўнг оёғини эгардан ошириб, ерга тушаётганда Исмоил ботир бир қўли билан кумуш узангисидан ушлаб турди.

Сутэмгенбий ва Қулмамат элчи Вельямин билан кўришиб, улар ҳамроҳлигида хоннинг ўтовига йўл олишди. Оқ ўтовнинг ланг очиқ ўймакор эшиги ёнида икки ботир соқчилик қилиб турарди.

Яшил ипақдан тўн кийган, қийиқ кўзли, юзи кепчикдек хон тўртбурчак кимхоб тўшак устида имом Бўрибой Ҳожи билан суҳбатлашиб ўтирарди. Вельямин остона ҳатлаб ичкарига киргач, хон ўрнидан турди-да, у билан қўл бериб кўришди ва ўтириш учун ёнидан жой кўрсатди. Сўл томонда Сутэмгенбий билан Исмоил ботир (у элчининг ҳамроҳларини бошқа ўтовларга жойлаштириб бўлгандан кейин кирган эди), ўнг томонда имом билан Қулмамат элчи ўтирди.

Хон Вельямин билан ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнгра Москва подшоҳи Борис Годуновнинг соғлиғини сўради.

— Худога шукр, эсон-омон юрибдилар. Сизга Борис Годунов жанобларининг ёрлиғини ва совғаларини келтирдим,— деди элчи русчалаб. Элчи Қулмамат унга таржимонлик қилиб турди.

Таваккалхон пишиллаб ёрлиқни қўлга олди-да:

— Афсуски, саводим йўқ-да, шундай улуг зотнинг ёрлиғини ўзим ўқини бахт-саодатидан маҳрумман. Майли, кейин ўқитиб, жавобини ёзармиз,— деди.— Ҳўш, менга не совғалар келтирдинг?

Москва ҳукмдори қозоқ султони Таваккалхонга кейинги вақтда Шарқ мамлакатларига чиқарилиши ман қилинган совут-қалқон, қурол-яроғ, сувсар терилар, қарчиғай-лочинлар юборган эди. Тортиқлар ичида қимматбахо мовутлар, бир бочка шароб-ноб ва бошқа нарсалар ҳам бор эди. Ёш хонга лочинлар билан майда пўлат ҳалқалардан тўқилган ялтироқ совутлар, совут устидан кийи-

ладиган калта энгли қизил атлас курткалар манзур бўлди. Унинг қийиқ кўзлари чақнаб, гўштдор юзи ёришиб кетди. Бошидаги учли тақясига кичкинагина салла ўраган чўққисоқол имом Бўрибой Ҳожи маккор кўзларини қисиб пўлат совутлар билан бошкага нохушлик билан қараб қўйди.

Орадан бир неча вақт ўтгач, хон ўз рўпарасида ўтирган Исмоил ботирга билинар-билинимас кўз қисиб қўйди. Бу вақтда имом ўнг томонида ўтирган Сутэмгенбийга афтини буриштириб бир нарса деяётган эди. Исмоил ботир ўрнидан туриб, ташқарига чиқди-да, беш-олти дақиқадан сўнг бир баҳона билан имомни чақириб олиб чиқиб кетди. Ўтовда хоннинг яқинларидан Сутэмгенбий билан Қулмамат элчи қолди.

— Мен мулла Бўрибойга инонмайман, афтидан, у Абдуллахоннинг айғоқчисига ўхшайди. Бу ердаги гапларни Бухоро хонига етказиб туради. Афсуски, унга қарши чора кўришга ожизман. Абдулланинг итига «кет» деб бўлади-ми! — деди хон Қулмамат элчига юзланиб.

Баковул дастурхон ёзиб, товоқларда бешбармоқ келтирди, аёқчи кумуш қадаҳларга шароб қуйиб, ўтирганларни сийлади. Ўтов устидаги наमतнинг четлари кўтариб қўйилган, салқин ўтовга шамол тизза бўйи келадиган хушбўй ўтларнинг ҳидини келтирар, узоқдан отларнинг пишқиргани эшитиларди.

Бир-икки қадахдан шароб ичиб олгандан кейин элчи Вельямин ўзини мастликка солиб:

— Сен ҳар қанча ёрдам сўрасанг, биз йўқ демаймиз, — деди хонга кўзларини сузиб. — Борис Фёдорович сенинг ботирлигинг, меҳмондўстлигингни ҳар вақт мақтайди. Таърифингни орқаворатдан эшитган-да... Биз биламиз, Бухоро хонининг тааддиси жонингга теккан, сен унинг панжасидан қутулиб, ўз бошингга мустақил бўлиб олишни истайсан. Бу бобдаги ҳар бир ҳаракатингни биз қўллаб-қувватлаймиз.

— Раҳмат, ого. Отам Шигаёй Абдуллахоннинг хизмати-ни қилиб, ундан яхшилиқ кўрмади. Бухоро хони бошига иш тушганда отам билан мени ёрдамга чақирарди. У Хоразмни бизнинг кўмагимиз билан олган.

— Мана, энди кимлигингни кўрсатишга вақти соат етди. Олган маълумотларимизга кўра, Абдуллахон Кучумхонга ёрдам учун аскар юбормоқчи. Фурсатдан фойдаланиб, Тошкентни забт эт. Қўрқма, орқангда биз бор, Абдуллахон билан беллашиб кўр.

Шу пайт ўтов яқинидаги бир от қаттиқ кишнаб юборди. Абдуллахон билан бўладиган тўқнашиш манзарасини

кўз олдига келтириши билан Таваккалхоннинг мастлиги тарқалаб кетди. Хўп ичиб олиб, бир сўйил билан айиқ овнига чиққан овчи узокдан лапанглаб кетаётган айиқполвонни кўриши билан ҳушига келиб, сўйилни ташлаб қочгандай, Абдуллахоннинг номини эшитиб, ёш хон бирдан ҳовридан тушди.

— Абдуллахон билан урушиш ҳазилакам иш эмас. У қирқ йиллик тажрибага эга, жанг кўрган саркардалари кўп.

Вельямин унинг авзойига қараб, кулимсиради-да:

— Биз ишонамизки, Абдулла сени кўмакка чақирса, сен таклифини рад этасан, биз сенинг бу ишга аралашмай, холис қолишингни истар эдик. Кўзингни оч, Таваккалхон! Агар сен билан бизни Абдулла худди қўчқорлардек уриштириб қўйса — кимнинг боши ёрилиб ҳалок бўлиши аввалдан маълум.

— Йўқ, энди у аввалгидек шохимга мой суриб мени урушга сололмайди. Абдуллахонга хизмат қиладиган аҳмоқ йўқ энди. Орқамда сиздек оғаларим турганда мен Бухоро хонидан нега қўрқай? Маскони улуғ князига бориб айт, мени ўз қаноти остига олсин.

— Ана энди эсингни йиғиб олибсан. Шу сўзларингни эшитса, Борис Фёдорович оғзингдан ўпарди. Илтимосингни мен улуғ подшога, Русь ҳукмдорига етказаман...

Таваккални Абдуллахон таъсиридан тортиб олиб, у билан дўстлик муносабатини ўрнатиш учун юборилган элчи суюниб, терисига сигмай кетди, елкасини босиб турган оғир юк бирдан тушиб кетгандек бўлди...

Абдуллахон Бўрибой Ҳожини юборган маълумотномани ўқиркан, юзи докадек оқариб, қўйи лабини тишлаб қолди. Гарчи айгоқчиси, Вельямин билан Таваккалхон нима тўғрисида гаплашганини билолмай қолдим, деб ёзган бўлса-да, Абдуллахон уларнинг нималар тўғрисида гаплашишлари мумкинлигини биларди: «Борис уста шахматчи сингари асб юриш қилиб, кишт, деяпти. Чекиниш керак. Ҳамма режаларимни барбод қилди лаънати! Бу муаммони ақл қалити билан очиб бўлади, қилич кучи билан эмас», деб ўйлади у.

* * *

Москва вакилининг зиндонга солиниши мулла Шокирни ташвишга солиб қўйган эди. У бошда меҳтарнинг олдига бориб, савдогарлар номидан Иванини қут-

қазини илтимос қилмоқчи бўлди, чунки Россия билан бўладиган савдо алоқаларининг тақдири шу масалага боғлиқ эди. Бироқ ўйлаб-ўйлаб, бу фикридан воз кечди.

«Мен кимману меҳтар жаноблари ким? Ер билан осмон! У киши билан ҳисоб-китобни тугатганман, энди қайси юрак билан ҳузурларига бориб: «Москва вакилини қутқаринг», деб айтай? Зотан, бу мушкул масалани ҳал қилиш унинг қўлида эмас, хоннинг ихтиёрида. Яхши-си, Муҳаммадалибек қошига бориб, маслаҳатини олай».

Элчи Муҳаммадалини йўл чақиб қўйган, бир неча кундан бери ўз меҳмонхонасида дам олиб ётарди. Сафардоши мулла Шокирни кўриши билан юзи ёришиб, ўрнидан туриб ўтирди:

— Келинг, мулла, сизни фаришта олиб келипти, — деди у хурсанд бўлиб. — Келмасангиз, уйингизга одам юбормоқчи эдим.

Салом-алиқдан сўнг савдогар нима хизмат билан келганини билдирди. Элчи ҳам шу муаммо устида бош қотириб ўтирган экан. Москва билан алоқа узилса, бунинг оқибати нима бўлишини гапира кетди.

— Агар биз Москвага юзимизни тескари ўгириб, анинг душманларига ёрдам берсак, ўрис подшоҳи ҳам қараб турмайду, — деди ўтирган жойида оёқларини силаб. — Ўрис подшоҳи қозоқ султони Тавакқалхонни қутқуга солиб, бизга қарши оёқлантирадур. Оқибати нима бўлиши кундек равшан. Биз Кучумхон қўли билан Русиянинг орқасидан пичоқ солмоқчи бўлсак, Борис Тавакқалнинг қўли билан елкамизга ханжар ураду.

— Рост айтадилар, тақсирим, рост, — деди мулла Шокир кўзини чақнатиб, — бас, шундоқ экан, сиёсат кemasини тўғри йўлга солмоқ учун не қилмоқ даркор?

— Бошлаб хоннинг яқин маслаҳатгўйлари бўлган ясовулбоши билан Хожа Қалонни қўлга олмоқ керак. Хоннинг сўнгги қарори бу иккала зотнинг берган маслаҳати натижаси экани барчага маълум. Мен бу борада меҳтар жаноблари бирла кенгаш қилиб эрдим. Ул киши сизнинг воситангиз билан иш кўрмоқни маслаҳат қилдилар, — деди Муҳаммадали товушини пасайтириб, гарчи яқин орада ҳеч кимса бўлмаса ҳам. — Менинг ҳисобимдан юз тилла сарф қилсин, ўз ёнидан ҳам пича пул чиқарсин, керакли одамларнинг кўнглини овласин, дедилар. Мен ҳам яхши ният бирла эллик тилла ажратиб қўйдим...

Хушёр савдогар учун элчининг бир имоси кифоя қилди, унга гапни тўққиз пулдек қилиб тугиб беришнинг ҳожати йўқ эди.

Орадан икки кун ўтмай мулла Шокир Хожа Қалон эшоннинг меҳмонхонасида ўтирар, турли-туман мевачевалардан тановул қилиб, «Москон подшоҳи»нинг бойлиги ва сахийлигини мақтарди.

— Улуғ подшо бу ердан борган кишиларнинг ҳеч бирини қуруқ қайтармадилар ва ҳатто сизга ҳам атаб совга юбордилар, — деди у кулимсираб.

— Менга? Қаердан билар экан мени у кофир? — Хожа Қалоннинг юзи чўзилиб кетди.

— Бухоро хонининг маслаҳатгўйини танимайдиган подшо оламда йўқ, — деб лоф урди савдогар. — Сиз ҳазрати олийларига Маскон кеноси бир ўрам сувсар тери бирла мана бу исиргани бериб юборди.

Савдогарнинг қўлида ёниб турган ёқут тошли олти исирга Хожанинг кўзларини ўйнатди. Исирганинг ёшгина хотинига жуда муносиб эканини ўйлаб, кўнгли яшнаб кетди.

— Пайгамбари охири замон ҳам ғайридин подшолардин келган инъомларни қайтармай, бажонидил қабул қилур эрдилар, — деб эшон исиргага қўл чўзди, лекин шу он кўнглидан, бу исирга Бухоро заргарларининг ишига ўхшайди-я, деган фикр ўтди.

Шундан кейин савдогар шойи рўмолчага ўралган қимматбаҳо мўйналарни унинг олдига қўйди.

— Маскон подшоҳи ростдан ҳам саховатпеша эркан! — деди Хожа Қалон бошини гоз кўтариб. Унинг қип-қизил бети ёришиб, маккор кўзлари чақнади.

Савдогар шу сафар Москвага борганида жуда катта фойда кўрганини сўзлаб бераркан, мезбон уни мароқ билан тинглади.

— Бу ерда касод бўлиб ётган сариқ шойини Масконда талашиб оладилар, — деди савдогар қора кўзларини ўйнатиб, — бир драмга бир мири фойда қилиш мумкин.

— Иби! Ростдан-а? — деб сўради эшон унинг ганига ишонқирамай.

— Агар сиз беш-олти туя юк билан бир гумаштангизни менга қўшсангиз, Масконга бошлаб борур эрдим.

— Сиздек мўътабар бир одам маслаҳат берса йўқ деб бўлмайди, — деди Хожа Қалон.

Абдуллахоннинг пири бўлган бу зотнинг ер-суви, қул ва қароллари беҳисоб, шунга қарамай, у савдогарларга шерик бўлиб, ўз бойлигини орттиргани орттирган эди.

Элчил савдогар пулга ҳире қўйган эшонни қўлга олиб, ўша куниёқ ясовулбошини ҳам тумшугидан илиптирди.

Хон катта бир ишни бошлашдан бурун беклар, нуфузли амалдорлар, уламолардан иборат «аркони давлат»нинг маслаҳатини олар эди. У ҳатто хусусий масалаларни ҳал қилишда бир ақл ожизлик қилишини биларди. Шу сабабдан Кучумхоннинг иккинчи марта ёрдам сўраб ёзган ёрлигини муҳокама қилиш учун катта маслаҳат мажлисини чақирди.

Сочлари оқариб, қийиқ кўзлари ичига тушиб кетган Абдуллахон олтин тахт устида ўтириб, рўпарасида давра қурган аъёнларига қараб деди:

— Сизлар давлат иморатининг устунларисиз, мен ҳар бир қадамимни сизларнинг маслаҳатингиз бирла босдим, худога шукр, кам бўлмадим, зафар менга ёр, азизлар мададкор бўлди. Хўш, энди сиз яхшилар, менга не маслаҳат берурсиз? — шунини деб, у сўл томонидаги энг фахрли ўринда ўтирган ясовулбошига қаради.

Ясовулбоши Абдуллахоннинг сиёсат ва раёсат бобидаги маҳорати тўғрисида хушомадгўйлик билан гапириб, бир йўталиб олди-да, кейин ўз фикрини баён қилди:

— Бошда мен Кучумхонга ёрдам юбормоқ керак, деган фикрда эдим, бироқ ҳозир боди ҳаво ўзгариб қолди, зероки, қўшиннинг бировлар учун қон тўкишга тоби йўқ. Сўнгги кунларда рўй берган можаролар қарор кemasини тескарисига қараб ҳайдашни тақозо этадур... Кучумнинг омади кетган. Биздек улуг бир мамлакат ўз тақдиримизни омади кетган султон билан боғламаслигимиз керак. Анга ёрдам бермоқ — дарёга ҳовучлаб танга сочмоқ била баробардур...

Ясовулбоши Москва билан дўстлик шеvasида гапиришга маслаҳат бериб, Кучумга рад жавоб ёзишни маъқул кўрди.

Ясовулбошидан кейин гапирган Кўкалдош, меҳтар ҳам унинг гапини қувватладилар. Хожа Калон ўз фикрига диний тус бериб:

— Пайғамбари охир замон йигитлик чоғларида ғайридин Қайсари румнинг юртига бориб тижорат қилур эрдилар, — деди. — Оқ подшо, гарчи мусулмон бўлмаса ҳам аҳли китоблардин, яъни инжилга иқрордир. Бас, ул подшо бирла савдо-сотиқни қилмоқ жоиздур, илло...

— Шундоқ тақсир, шундоқ! — деб бош силкиб, унинг гапини маъқуллади «аркони давлат».

Москва вакилини зиндонга ташлатиб, беш ой қийноққа солишгандан сўнг, хон ҳам ҳовридан тушган, вакил беадаблигига яраша жазосини тортди, деб кўнгли таскин топган эди. Шу сабабдан маслаҳатгўйларининг гапи

унга маъқул тушди. Ер тагида илон қимирласа биладиган аъёнлари унинг кўнглидаги гапни топиб гапирган эдилар.

— Ҳунарманд-косиблар ҳам Москва билан дўст бўлмо-гимизни талаб этмоқдалар,— деди Абдуллахон хўрсиниб.— Тунов куни аларнинг вакиллари ҳузуримда бўлган эдилар, мен Ибонни зиндондан озод этиб, Маскоп элчисин яхшиликча кузатиб қўймоққа ваъда бердим. Майли, алар ўрис бандиларни ҳам озод қилиб олиб кетсинлар. Бу ҳақда фармони олий ҳозирланг.— Меҳтар хоннинг ўзига қараб гапирганини пайқаб, индамай бош эгиб қўйди. Кенгаш аҳли хоннинг нутқини диққат билан тинглаб, унинг ҳар бир сўзини «донишмандлик денгизидан топилган дурру гавҳар» деб топишди.

* * *

Иван Бочков зиндонга солингандан кейин Бойбур Таишев жуда ёмон аҳволга тушиб қолган эди. Руслар турган карвонсаройнинг дарвозасига ва томига соқчилар қўйилган, улар махсус рухсатсиз ҳеч кимни кўчага чиқармас эдилар. Беш ой ичида элчи бир неча мартагина шаҳар айланиб келди, лекин меҳтар ҳузурига уни киритмадилар. Бойбурнинг қип-қизил бети сомондек сарғайиб, кўзлари ич-ичига тушиб кетди.

Иван Бочков зиндондан қутулиб келганда Бойбур ўз инисини кўргандек, хурсанд бўлиб кетди.

— Қалай, тап-жоннинг соғми, касал бўлиб қолмадингми? — деб сўради у Иванни кучоқлаб. У беш ойдан бери офтоб бетини кўрмай, оқариб кетган Бочковнинг юзига, керикиб қолган қовоқларига қараб тўймасди. Шу топда у ораларида ўтган нари-бери гапларни унутиб юборган эди.

— Минг қатла шукр, таним соғ, кайфим жойида. Хўш, ўзларинг қай аҳволдасизлар?

— Асти сўрама, биз ҳам беш ой қамалда бўлдик, дарвозадаги қуролли соқчиларни бугун олиб кетдилар.

— Хайрият! Хон бугун ўнг ёнбоши билан турганга ўхшайди, лекин бир оғиз гапим учун роса адабимни берди-да.

— Нима, сени урганлари йўқми? — деб сўради элчи ташвишланиб.

— Йўқ, лекин офтоб тушмайдиган жойда ойлаб ётиш осонми? Ростини айтсам, зиндонлари бизнинг Кремлнинг Троицк дарвозаси остидаги одам қамайдиган чоҳдан баттар экан.

— Худо асрасин шундай жойлардан, — деб пичирлади Бойбур.— Ҳай, майли, ўтган ишга саловат! Энди бундан буёнги ишлар тўғрисида ўйлайлик. Ҳа, айтгандек, сенга

суюнчли хабар бор, — дея жилмайиб Иваннинг қулогига шивирлади.

— Йўғ-э! Ростданми? Жуда қизик иш бўпти-ку! — деб кулиб юборди Иван. — Вой, мулла Шокир-ей! Боплапти-ю! Бундай яхшиликни унутиб бўладими? Лекин басурманлар орасида ҳам яхши одамлар бор экан.

— Бўлмасам-чи! Яхши одам ҳамма жойда ҳам бор. Ҳай, майли, кел энди, сен билан бир маслаҳатлашиб олайлик. Хон яқинда бир ёрлиқ чиқарипти...

Иккала вакил дарвозахонадаги сўри устида ўтириб, узоқ маслаҳатлашдилар.

Иван Бочков ўз ишига пухта эди. Рус бандиларини озод қилиш тўғрисида фармони олий чиққанини эшитиб, ғайрат билан ишга киришди. Бухорода бўлган йирик қулжалалобларнинг томоғини мойлаб, Бухорода ва унинг атрофида қанча рус асири борлигини ва улар кимлар қўлида эканини аниқ билиб олди. Бочковнинг рўйхатида ўттизга яқин бандининг номи ёзилганди. У қул эгаларини озгина пул билан рози қилиб, рус асирларни озод қилиб олиб келаверди.

Хоннинг фармонидан кейин Ҳожи Бахшилло ҳам ўз қўлидаги икки қулни ўн беш сўм бадалига бўшатиб юборди.

Элчилар тушган саройга тўпланган йигирматача собиқ қуллар териларига сиғмай шанғиллашиб гапиришар, бир-бирларининг қайси уезд, қайси қишлоқдан эканликларини суриштирардилар. Уларнинг қўпи кекса бўлмаса-да, сочлари оқарган, юз ва пешоналарини ажин босганди. Баъзилари ўзбек нусха чопон кийган, лекин кўплари, йиртилиб кетган бўлсаям, ўз юртларининг либосларини ювиб кийиб олган эдилар.

Микифор билан Алёнка саройга киргач, асирлар бирдан уларни ўраб олдилар. Алёнканинг ўткир кўзлари соқоли мош-гуруч барваста бир одамга тушиб, бир дақиқа қотиб қолди.

— Ассалом, Иван Андреевич, — деди эрини таниб.

Оқ дока қўйлак кийган, юзи бир бурда, новча хотинни Ивашко дарров таниб:

— Алёнушка, — деб қичқириб юборди ва қучоқлашиб кўришиш учун ўзини хотини томон отди. Бироқ Алёнка қовоғини солиб, кескин бир ишора билан уни тўхтатди.

— Яқинлашма менга, яқин келма, — деди буйруқ оҳангида. — Мен мурдор қўлларда бўлганман...

— Биладан, — деди Ивашко кўзини ерга тикиб. У тез-тез нафас оларди. — Биладан ифлос қулдорларнинг феъли-

ни. Аммо дилинг пок бўлса, бас. Мен ҳеч қачон сендан юз ўгирмайман.

Шуни деб у Алёнушка томон юрди, у ҳам чидаб туролмади, жиққа ёшга тўлган кўзларини юмиб, эрига отилди. Кўзларига, келган ёшни яшириш учун эркаклар тескари ўгирилиб олишди, чол ва кампирлар ёшга тўлган кўзларини этаклари билан артишди.

XI

Абдуллахон Москва подшоҳи учун совға-салом ҳозирлади. Уша вақтларда хон билан подшонинг бир-бирларига юборадиган совға-саломлари бу иккала ҳукмдор ўртасидаги савдо-сотикнинг бир шакли эди. Тижорат ўз қиёфасини ўзгартириб совға-салом либосини кийиб олганди.

Тонг қоронғисида туя карвони шаҳар дарвозасидан жангир-жунгур қилиб йўлга чиқди. Балх ва Қобул борган, молларини пуллаб, ўз юртларига ўйнаб-кулиб қайтаётган рус савдогарлари элчилар карвонига эргашдилар.

Туяларга Мовароуннаҳр хунарманд-қосибларининг дастгоҳларида тўқилган шойи, атлас, беқасам, духоба, зарбоф матолар, гиламлар, Бухоро усталари ишлаган олтин кўзалар, дандон сопли пичоқлар, олтин суви билан гул солинган эгарлар, Ҳиндистон доривор-зираворлари ортилган эди.

Энг кейинги туянинг бўйнига осилган катта қўнгироқ жараңглаб, Бухоро бозорларининг равнақи ва хунарманд қосибларнинг иши ривож топишидан дарак берар, бу улуг карвоннинг яхши ният билан Москвага кетаётганини эълон қиларди.

От устида ёнма-ён кетаётган Иван Бочков билан мулла Шокир оғизлари қулоқларида, бир нималар тўғрисида гаплашиб боришар, катта қўнгироқ уларнинг гапига жўр бўларди.

* * *

...Карвон Урганчдан жўнаганда қорачадан келган чиройли бир йигитча ҳам йўловчиларга қўшилиб олди. У доим Бочков билан бирга юрар, ундан бир қадам ҳам жилмасди.

Бухоро савдогарлари билан бирга кетаётган Ҳожи Бахшилло бошда бу йигитга кўп эътибор бермади: «Урганч

бозоридан сотиб олинган кул бўлса керак», деб ўйлади. Бироқ Устюрт саҳросидаги бир қудуқ ёнида уни яқиндан кўриб қолиб, ранги ўчиб кетди. Йигитнинг афт-башараси Заҳроникига ўхшарди. Йигит ҳам Ҳожини кўриши биланок, юзини тескари ўгириб, қудуқ ёнидан нари кетди. Ҳожи оғзини очиб, анқайганича унинг орқасидан қараб қолди. Савдогарлардан бири унинг ҳолини кўриб, кулиб юборди ва шерикларига кўз қисиб қўйди.

Зийрак Ҳожи бу «йигит» Заҳронинг ўзгинаси эканини дарров пайқаганди...

У ўз есирини қайтариб олиш ниятига тушиб, шу ҳақда мулла Шокирга оғиз очганида, у заҳарханда қилиб:

— Бу ер Бухоро эмас, Устюрт саҳроси. Қўлингиздан келса, жорийангизни Ибондан тортиб олинг-чи, бир кўрайлик, — деди.

Ҳожи бу ишга қўли калталиқ қилишини англаб, бошини чангаллаганча қолди. У ҳамроҳларининг кайфиятини яхши билар, улардан ҳеч бири ёрдам бермаслигини тушунарди. Бухороликлар бир-бирларига кўз қисишиб, зимдан кулишарди. Улар ўз ёри билан топишган Заҳрога хайрихоҳ эдилар.

Ҳожи аламини ичига ютиб, тишини қайраб борар, лекин ёлғиз бўлгани учун қўлидан ҳеч иш келмасди.

* * *

Таншев бошлиқ элчилар қарвони 1590 йил ёзида Москвага эсон-омон етиб келди. Элчи, одатга мувофиқ, элчилик маҳкамасига мукаммал ёзма ҳисобот топшириб, сафар чоғида рўй берган ҳамма ҳодисаларни бирма-бир баён қилди.

У, аввало, ўз зиммасига юклатилган вазифаларни бажо келтирганини, рус савдогарлари учун Ўрта Осиё бозорлари очик эканини баён этди. Бироқ ўз ишида рўй берган хатоларни ҳам яширмади, қабул маросимида Бочковнинг кўрсатган жасоратни батафсил ҳикоя қилиб, шу билан бирга, Бухорога кетаётганда Свияга сойи бўйида бўлиб ўтган можароларни, Иваннинг беш ой зиндонда ётганини ҳам яширмади. Ҳисобот охирида Бочков Бухоронинг энг мўътабар кишиларидан бўлган Ҳожининг есирини тортиб олганини, бунинг оқибати хунук бўлиши мумкинлигини қистириб ўтди.

Элчилик маҳкамаси бу иш билан батафсил танишини учун Бочковни чақиртириб, сўроқ қилишга қарор қилди.

Иван Бочков эса боши узра хатар булутлари айлана бошлаганини сезмай, сафардан кейин ўз избасида ором

олар, унинг новчадан келган, барваста, гайратли онаси ўглини ёш боладай ардоқлаб, атрофида парвона бўлар, унинг оғзига ёқадиган овқатларни пишириб берар, ундан кўзини узолмас эди. Иван онасини хафа қилмаслик учун Бухоро зиндониди ётганини, бир неча кун бозордаги ўткинчилар садақаси билан кун кечирганини гапириб бермаган эди. Бироқ кампир бу гапларни бировлардан эшитган ва ўглига меҳр-муҳаббати ўн чандон ошган эди.

Иван Заҳрони уйига бошлаб келганида онаси уни нохушлик билан қарши олди, ўглини бир чеккага чақириб:

— Бошингга урасанми басурманкани! Уни уйдан жўнат, сенга манамаи деган савдогарлардан биригини қизини олиб бераман, — деган эди:

— Онажон, савдогар қизи келин бўлиб келса, сени менсимай кўяди, мужиквачча деб сени чиқиштирмайди, бу бўлса тилинг билан тенг айланади, хизматингни қилиб, жопингни киргизади, — деб Иван Заҳронинг бошидан ўтган фожиали воқеаларни гапириб берди, онаси буни эшитиб шаштидан тушди.

— Бўлмаса, христиан динини қабул қилсин, кейин ўйлаб кўрармиз.

— Онажон, унинг қалби христиан, нима қиласан чўқинтириб?

— Токайгача черковга бир ўзим бораман, ўғлим? Бошқа кампирлар ўз келинлари билан бирга ибодатга боришади.

— Сабр қил, онажон. У бечора бир оз ўзига келсин, кейин бир гап бўлар.

Заҳро қўшини хонада мато тўқиш билан банд бўлган Алёнка билан ширин суҳбат қурар, ёмон тушдай ўтиб кетгай саргузаштларини эсларди.

Алёнка билан унинг эри ўз хўжайинларидан қочиб кетганларига беш йилдан ошиб кетгани учун бошқа хўжайинга қул бўлиш «хуқуқи»га эга эдилар.

— Юзи қаро Ҳожининг қўлидан қуртилдиғима кўнглим иномаюр, — деди Заҳро кулиб. — Сен ўз кишингни топдинг, кошки эди мен-да, ўз қардошимни топсам!

Тақдирлари бир-бирига ўхшаган бу аёллар бамайлихотир суҳбатлашиб ўтиришаркан, катта дарвоза бирдан тақиллаб қолди.

— Оч дарвозани, Иван! — шовқин солди биров.

Бочков деразадан приставни кўриб, бош яланг, кўйлакчан ҳолда югуриб бориб дарвозани очди.

— Кийиниб ол, юр мен билан Кремлга.

— Нима гап ўзи? — юраги пўкиллаб сўради Иван. — Тинчликми? Айтсанг-чи!

Борганингда биласан, тез бўл!

Кремлда амалдорлар Иванни ўртага олиб, қаттиқ сўроқ қилдилар. Иван оқизмай-томизмай ҳамма воқеани ҳикоя қилиб берди. Ҳатто бош элчи Таишевни йўлда ёмон сўзлар билан ҳақорат қилганини ҳам яширмади.

— Цима учун Бухоро вакилини сувга ботириб юбормоқчи бўлдинг?

Иван, Свияга дарёси яқинида бўлган воқеаларни кўз олдига келтириб, юраги орқасига тортиб кетди. «Дарҳақиқат, Бухоро вакили чўкиб ўлса яхши бўлармиди? Қудратли Абдуллахои тўнини тескари кийиб олиб, Россияга талай зарар етказган бўларди».

Гарчи ҳозир Бочков виждон азоби билан қийналаётган бўлса-да, бўш келсам, унда оқибат хунук бўлади, деб ўйлаб, ўзини оқлашга тиришди:

— Вакил ўзини-ўзи сувга ташлади, ҳеч ким уни итариб юборгани йўқ.

— Ундод бўлса, вакилни ушлаб қолмоқчи бўлган қарчиғайчига нега монелик қилдинг?

«Оббо, булар суриштириб, ҳамма гапни миридан-сиригача билиб олибдилар-да», деб ўйлади Иван ва гап тополмай:

— Маст эдим, кечиринглар, — деди.

— Агар Ҳожига қул хотинини қайтариб берсанг, кечирамиз, — деди Шчелкалов.

Боярнинг бошидаги узун телпаги, узун соқоли юзини янада салобатлироқ қилиб кўрсатар эди. Тикилганда кишига бигиздек қадаладиган бу митти кўз, сергайрат кишидан раҳм-шафқат талаб этиш бефойда эканини Иван дарров пайқади, шундай бўлса ҳам, «персидкани қайтариб юборманг, мен унга уйланаман», деб унга ялиниб-ёлворди.

— Бизнинг буйругимиз шу. Уни икки марта такрорламаймиз, — деди Шчелкалов илтимосни рад қилиб.

Иван Бочков ноилож бошини қуйи солиб, Кремль ҳовлисига чиқди. Москва дарёсининг нарёғида, пастликда қарагай гўлалардан ясалган пастак избалар, эман гўлаларидан қурилган боярларнинг кўшклари, тегирмонлар, олтин қуббали черковлар, узоқлардаги кунгурадор арчазорлар дока орасидан кўринган лавҳадек унинг кўз ўнгида жилваланади. Чет элларда юрган вақтида ҳам бу ҳазин манзара унинг кўз ўнгидан нари кетмас, меҳрибон онадек доим ўз кучоғига чорлар эди. Бу жозибадор манзара қаршисида у гўё сеҳрлангандай қотиб қолди. Шу пайт Улуғ Иван черковининг қўнғироғи жаранглаб,

христианларни кундузги ибодатга чақира бошлади. Иван Бочков бошидан шапкасини олиб, икки бармоғи билан чўқинди-да: «Бориснинг оёғига йиқилиб ялинаман, зора сўзимни ерда қолдирмаса», деб ўйлади.

* * *

Борис Годунов шифти пастаккина хонада, сирти қизил сахтиён билан қопланган ўймакор ўриндикда ўтирарди. Уй иссиқ. У кўкрагини очиб ташлаган, кафтан остидаги Бухоро пуштиранг шойисидан тикилган ич кўйлагини кўзга чалинар, унинг рўпарасида қорни катта серсоқол савдогар Мансуров қўл қовуштириб, оёқ устида турарди. Яқиндагина христиан динига кирган бу одам Сибирга қатнар, Борисга фойдали хабарлар келтирарди. У ўз оиласини яқинда Қошлиқдан Москвага кўчириб олиб келганди. Зарядбеда унинг кўк ва қизил рангга бўялган, ўймакор ёғоч иморати қад кўтариб турарди.

— Кучумхон аскарини кўнайтираётир. Таваккалхондан ёрдам сўраб одам юборган экан, у кўмак беришдан бош тортибди.

— Бухороликлар Сибирга қандай моллар олиб келиб сотаяптилар? Қилич, қалқон, совут келтиряптиларми? — деб сўради Борис унинг гапини эшитмагандек.

— Бухоро савдогарлари Сибирга ип газлама, кўйлак-лозим, тайёр чопон, дўппи, белбоғ, қуруқ мева ва бошқа нарсалар келтириб сотадилар. Чегарада бизнинг казаклар уларнинг молларини тинтиб, қурол-яроқ топсалар, тортиб оладилар. Энди бухороликлар совут, қалқон, қилич, пичоқ келтирмай кўйишди. Казаклардан кўрқишади. Яқинда Кучум Абдуллахонга ёрлик юборган экан, бизникилар уни қўлга туширишибди.

Борис «ҳм», деб мийиғида кулиб қўйди. Кучумнинг ўша ёрлиғи унинг пўлат сандиғида эди.

— Сибирга бухороликлар бола-чақалари билан кўчиб келяптилар. Савдо-сотиқ ишларини қўлга олиб, Сибирь бозорларидан бизни сиқиб чиқаряптилар.

Борис мийиғида кулиб:

— Қўрқма, сени синдиrolмайдилар, — деди. — Орқаигда биз бор. Ҳар қанча ёрдам бўлса, биз аямаймиз.

— Раҳмат, ўла-ўлгунимча хизматингизга тайёрман.

— Тайёр бўлсанг, тезликда Қошлиққа жўнайсан, муҳим иш бор, — деди Борис амирона.

— Кечагина ўша ердан келдим, молларимни сотиб улгурганим йўқ. Бу ердан мол харид қилмай қаерга бораман? Ҳамма шубҳага тушиб қолади-ку!

— Қўрқма, мен сенга мол бераман. Гапга кулоқ сол! Эшитишимча, сибириялик бир татар Васька Шуйскийга беш боғлам сувсар тери келтирибди. Қим билсин, эҳтимол бу Кучумнинг тортиғидир! Қошлиққа бориб, ўша савдогар кимнинг совғасини келтирганини билиб кел. Қошлиқдан Москвага чўзилган хиёнат ипларининг ҳаммасини узиб ташлаш керак.

— Бу қийин иш. Билиб қолишса, тириклайин теримни шиладилар.

— Қўлга тушмайсан, Қошлиқда сендан айёр ва ақлли одам йўқ!

Борис ўрнидан туриб, Мансуровнинг елкасига қўлини қўйди ва табассум билан деди:

— Агар шу топириқни бажарсанг, рус дворяни бўласан. Уралнинг нарёғидан беш минг десятина ер инъом қиламан.

— Боярин, мен учун минглаб десятина ердан сенинг лутф-караминг қимматлидир. Сен учун ўзимни ўтга ташлашга тайёрман!

* * *

Иван Бочков Бориснинг ҳузурига келиб арзини айтди.

— Сенинг лутф-карамингга ишонаман, Борис Фёдорович, биламан, додимга етасан.

Годунов кулимсираб:

— Уйланмоқчимисан? — деб сўради.

— Ҳа, уйланиш вақт-соати етди.

— Хайрли иш. Уйланиш — ҳар бир вояга етган йигитнинг бурчи.

— Рухсат этсанг, ўша... персидкани никоҳимга олсам...

Борис «ҳм», деб қўйди-ю, индамади, бухороликларни хафа қилиб қўйсақ, қандоқ бўларкин, дегандай унга қараб қўйди.

— Мен уни хўжасидан тортиб олганим йўқ. Ўзи Бухородан то шу ергача менга эргашиб келди. Ҳозир уйимда. Эгасига қайтариб берсам, ўлдиради. Нима гуноҳ қилипти бечора?

— Гуноҳи,— эгасидан қочгани. Агар бирор бадавлат одам, қулим қочди, ушлаб менга қайтариб бер, деб илтимос қилса, қайтариб бераман. Қуллардан биронтасига раҳм қилсанг, ҳаммаси хўжасидан қочиб кетади. Биз учун ҳамма нарса ўз жойида тургани яхши... Қул эгасига қайтгани яхши. Тўғриси айтсам, сенга ачинаман. Ўша қиз христиан динида, ўзи сенинг никоҳингда бўлганида бошқа гап эди, аммо...

Бочков ўрнидан туриб, таъзим қилди-да, индамай чиқиб кетди.

«Захрога нима дейман-а? Сени ўша бераҳм хўжангга қайтариб бераман, дейманми? Шу гапни айтгандан кўра тилим кесилгани яхши эмасми? Йўқ, ҳамма нарсадан кечиб, Захро билан бирга Донга қочаман, эркин казак бўламан», деб ўйлади у.

XII

Иван Бочков қўрасига қайтиб келди-да, уйига кирмай, чордоққа чиқиб, хушбўй пичан устига чўзилди. Унинг боши карахт, фикрлари остидаги пичан сингари чувалиб кетган, номус ва ғазабдан бадани мисдек қизиб ёнарди. У титраган қўллари билан сочини тузатиб, олишга бузилган арилардек тўзиб кетган ўйларини тартибга солишга уриниб кўрди. «Бу гапни Захрога қандай айтаман», деган фикр унинг миясини ўяр, ўйларини йиғиштириб олишга халал берарди.

Онаси уни ахтариб пичанхонадан топди. Ўғли ҳовлидан ўтиб кетаётганда кўриб қолган эди.

— Ўғлим, нима қилиб ётибсан бу ерда? Юр!

— Онажон, бирпас мени ўз ҳолимга қўй!

— Нима, басурманкага уйланишга рухсат беришмади-ми?

— Рухсат бериш у ёқда турсин, ўлганнинг устига чиқиб тепгандек, персидкани эгасига қайтариб бер, дейишяпти.

— Эгасига-я? Ўша бераҳм дажжолга-я! Шундай бегўноҳ малакни ёвуз қўлига топшириш христианликка тўғри келадими? Ким шундай деди?

— Ўзи.

— Нима, сен Борис Фёдоровичнинг олдига борган-мидинг?

— Ҳа, боргандим.

— Тагин нима деди?

Иван Бориснинг айтганларини бирма-бир гапириб берди. Бориснинг: «Агар ўша қиз христиан динида, ўзи никоҳингда бўлганда бошқа гап эди», деганини эшитиб, кампир бирдан шошиб қолди.

— Ўғлим, тур ўрнингдан. Захрога айт, тоза оқ кўйлагини кийсин. Сандигимдан рўмол олиб бераман, бошига ўраб олсин. Бисотимда кийим-кечак кўп... Вақт чошгоҳдан ошди, ихтиёримизда бир кунгина қолган. Тез бўл, ўғлим!

Кампир ўғлини ўз ҳолига қўймай пастга олиб тушди.

— Айт, тезроқ бўлсин, мен поппинг олдига кетяман...

Орадан бир неча кун ўтди. Элчилик маҳкамасига Ҳожи Бахшиллодан, бошлиқ мени қабул қилиб, додимни эшитсин, деган мазмунда арзнома тушди. Ҳожи расмий вакил бўлмаганлиги учун Шчелкалов у билан учрашишда бош тортиши мумкин эди, аммо ўйлаб-ўйлаб, майли, эртага келсин, қабул қиламиз, деди.

Ҳожи эртасига саҳар пайтида маҳкамага келди. Эрта келган котиблар унинг эшик тагида ўтириб-ўтириб, кейин бирдан ўрнидан туриб кетганини, гудраниб у ёқдан-бу ёққа юрганини кўрдилар. Ҳожи ўз тилида котибларга алланима деб тез-тез гапирар, бироқ улар ўзларини тил билмасликка солиб, елкаларини қисиб қўярдилар.

Маҳкама бошлиғи кун ёйилиб кетгандан кейин келди. Ҳожи қўлини паҳса қилиб, нақд пулга сотиб олган жориясини Ивандан олиб беришни талаб этди.

— Бир ҳамён пулмидики, жориянгни Иван қўлингдан тортиб олса?— деб заҳарханда қилди Шчелкалов.

Ҳожи қизариб-бўзариб, бўлиб ўтган воқеани батафсил гапириб берди.

— Бундан чиқди, Иван сенинг ҳеч нарсаини ўғирламаган. Жориянг ўз хоҳиши билан келиб, унинг ихтиёрига ўзини топширган, шундайми?

— Ибон шул ишни ихтиёр қилгани учун Бухорога маҳбус бўлган эрди. Ани яна занжирбанд айлаб, зиндонга солмоқ керак.

— Иван сенинг чақиринг билан зиндонга қаматилганмиди?— деб сўради амалдор овозини баландлатиб.

— Ҳа... йўқ... Бухорога менинг додимга гўш бера турган яхши одамлар топилди, алар...

Шчелкалов қовоғини солиб:

— Ўтир,— деди.— Биз бу масалани текшириб, тезда бир ёқлик қиламиз.

У шахдам қадам ташлаб хонадан чиқиб кетди. Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин Ҳожи узоқдан аллакимларнинг гўнғиллаб гаплашаётганларини эшитди. У ҳеч нарса тушунмаса ҳам нафас олмай, қулогини динг қилиб ўтирди. Унинг қулогига Иваннинг овози чалингандек бўлди. Бир нарса чақиб олгандек, сакраб ўрнидан туриб кетди, кейин ўтириб, яна қулоқ тута бошлади. Овозлар борган сари пасайиб, кейин жинмиб қолди.

Бирдан эшик очилди-ю, остонада Шчелкалов пайдо бўлди, орқамдан юр, дегандек қилиб қўли билан имлади.

Улар аллақандай даҳлизлардан ўтиб, пастак ўймакор

қора эшик олдида тўхтадилар. Ҳожи эшикнинг тошдан қилинган тепадорига бошини уриб олишдан қўрққандек, энгашиб ичкари кирди. Бошини кўтарганда рўпарасида Годуновнинг бир оз қийиқ ақлли кўзларига кўзи тушди.

— Сенинг арзномангни олдим. Хўш, нима гап ўзи?

Ҳожи шошиб-пишиб, ўзининг бошидан ўтган шармандала воқеаларни гапириб берди.

— Жориямни қайтариб беринг, жазосини берай. Ибонни ҳам...

— Йўқ, биз жориянгни қайтариб беролмаймиз.

— Бухор бориб, хоннинг оёқига йиқилурман, у ўзи қозилик қилсин. Ўйлайдурманки, хон Ибонни сўраттириб олиб, жазосини бергай...

— Эй, ҳурматли жаноб, ёш боланинг гапини қияпсиз. Абдуллахон ақлли одам, у бизга дўстлик қилиб, барча рус асирларини қулликдан озод этди. Ажабо, шундай эзгу ишни қилган одам бизнинг табааларимизни сўраттириб олиб, яна қулликка солади, деб ўйлайсизми? Жориянгни ҳеч ким қўлингдан тортиб олгани йўқ, ўзи Бухородан кетибди. Москвага келиб, христианликни қабул қилибди ва бизнинг дворянлардан бирининг ақди никоҳига ўтибди.

— Нима? Ким ижозат берибдур анга куёвга чиқмоққа?

— У сенинг хотининг эмаски, сендан ижозат сўраса... Боши очиқ аёл. Бизнинг кичик амалдорларимиздан Бочков черковда никоҳ ўқиттириб, уни хотинликка олибди. Вировнинг хотинини тортиб олиб, сенга беролмайман.— Борис шундай деб ўрнидан турди. Ҳожининг тили калимага келмай, турган жойида тахтадек қотиб қолди.

* * *

Орадан бир неча кун ўтди. Бухоролик савдогарларнинг карвони Москвадан жўнаб кетаётган эди. Устига тойтой юк ортилган аравалар гижирлар, аравакашлар ҳайқириб, қамчиларини шақирлатар, Ҳожи Бахшилло билан мулла Шокир карвон кетида отларини ҳайдаб борар эдилар. Улар тонг ғира-ширасида Иван Бочковнинг ёғочдан ясалган баланд иморати ёнидан ўтдилар, унинг деразаларида чироқ кўринмас, келин-куёвнинг бахт чироғи тонг шафағи сингари ёрқин нур сочиб ёнмоқда эди.